

Magdalena Tarnowska

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego
Polski Instytut Studiów nad Sztuką Świata

Żydowskie środowisko artystyczne w Warszawie w latach 1945–1949

Przed wybuchem drugiej wojny światowej w Polsce żyła największa w Europie społeczność żydowska, licząca blisko 3,4 mln osób (10% populacji kraju)¹. Żydzi, związani z kulturą miejską, tworzyli prężnie działające gminy. Największą z nich (liczyła około 370 tys. osób) była gmina żydowska w Warszawie². Stolica stanowiła centrum kultury żydowskiej. Istniało tu ponad 250 stowarzyszeń, instytucji społeczno-kulturalnych, powiązanych często z partiami politycznymi – syjonistycznymi lub opowiadającymi się za rozwojem kultury żydowskiej w ramach państwa polskiego³.

Warszawa stanowiła również największy ośrodek sztuki żydowskiej skupiający około stu malarzy, grafików, rzeźbiarzy i metaloplastyków. Środowisko to było zróżnicowane, zarówno pod względem wieku, jak i postaw artystycznych oraz przekonań ideologicznych, współdziałało też ze światem literatury i teatru, tworząc barwny pejzaż kultury żydowskiej międzywojennej Polski⁴. Przy czym większość artystów funkcjonowała

między dwoma światami: kultury polskiej – poprzez uczestnictwo w wystawach, przynależność do grup, stowarzyszeń i instytucji, oraz kultury jidysz. W tym pierwszym kręgu działali szczególnie przedstawiciele starszego i średniego pokolenia, o ugruntowanej pozycji zawodowej, uprawiający w większości sztukę bliską nurtom wywodzącym się z postimpresjonizmu i awangardy przełomu XIX i XX w., którzy byli też członkami Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych (TZSP) oraz Instytutu Propagandy Sztuki (IPS)⁵. Ich pracownie pełniły często funkcję saloonów artystycznych przyciągających intelektualistów i adeptów sztuki. Z kolei ci nieco młodsi, reprezentujący przekonania lewicowe, angażowali się w nurt rozwijający się w latach 30. XX w. kultury jidysz. Warto tu wspomnieć o twórcach związanych z poszukiwaniem języka żydowskiej sztuki narodowej – członkach i zwolennikach łódzkiej grupy Jung Idysz (1919–1921), aktywnych także w stolicy. Najmłodszy rozpoczynali dopiero

¹ Żydzi mieli status mniejszości wyznaniowej przyznany dekretem naczelnika państwa z 7 lutego 1919 r. Tworzyli Związek Religijny składający się z gmin i kierowany przez Radę Religijną. Nadzór nad nim pełniło Ministerstwo Wyznań i Oświecenia Publicznego, z czasem także wojewoda i Komisarz Rządu na m. Warszawę. Zob. Chałupczak, Browarek (1998).

² Według spisu ze stycznia 1938 r. – 368 394, czyli 29% populacji miasta. Zob. Zalewska (1996: 344–345).

³ Najważniejsze partie to: syjonistyczne, ortodoksyjne – Aguda (jid. Agudas Jisroel – Związek Izraela) i Organizacja Syjonistów-Ortodoksów Mizrachi (hebr. Histadrut Mizrachi – Związek Wschodni), liberalno-mieszczkańska – tzw. Syjoniści Ogólni, lewicowa – Poalej Syjon (hebr. Robotnicy Syjonu), robotnicze – Fołkiści (jid. Jidisze Fołks-Partaj in Pojln – Żydowska Partia Ludowa w Polsce) i Bund (jid. Związek, Powszechny Żydowski Związek Robotniczy). W zakres działalności partii wchodziła też opieka nad edukacją, którą sprawowały takie organizacje, jak: CIszO (jid. Centrale Jidysze Szul-Organizacje – Centralna Żydowska Organizacja Szkolna) – szkoły laickie z j. żydowskim, Tarbut (hebr. Kultura) – szkoły hebrajskie, „Jawne” (Stowarzyszenie Kulturalno-Oświatowe „Jawne”). Przepisy o szkolnictwie w II RP gwarantowały subwencjonowanie publicznych szkół elementarnych dla dzieci żydowskich. Więcej zob.: Chałupczak, Browarek (1998); Sakowska (1993: 11, 19).

⁴ Na temat środowiska artystycznego w Polsce zob. Malinowski (2000).

⁵ Zob. m.in.: *X Salon IPS* (1938); *Literarisze Bleter* (1937); *Nasz Przegląd Ilustrowany* (1937).

Kwestia określenia przynależności narodowej Żydów Polski międzywojennej jest problemem złożonym. Kryterium administracyjnym było wyznaczenie, czyli przynależność do Gminy Żydowskiej, jednak nie było ono miarodajne. W celu pełnego opisanego zjawisk dotyczących sztuki żydowskiej przyjmuje się kryterium indywidualnego poczucia tożsamości przejawiające się przynależnością do środowiska (polskiego, żydowskiego lub obu), cenne są też zachowane wypowiedzi artystów, ich dorobek artystyczny. Przy czym większość twórców funkcjonowała w obydwu kręgach kulturowych – polskim i żydowskim. Istniała grupa mająca korzenie żydowskie, ale identyfikująca się całkowicie z polskością, m.in. Roman Kramsztyk (1885–1942) czy Henryk Kuna (1879–1945), który mimo że był całkowicie zasymilowany, udzielał pomocy początkującym artystom żydowskim, m.in. Abrahamowi Ostrzedze, Chaimowi Hanftowi i Geli Sekstajn. Podczas drugiej wojny światowej osoby te, na skutek wprowadzenia nazistowskich przepisów, były zmuszone do konfrontacji ze swoim pochodzeniem. W pierwszych latach powojennych problem tożsamości stał się bardziej skomplikowany ze względu na doświadczenia wojenne Żydów (m.in. ukrywanie się po tzw. stronie aryjskiej, zagłada bliskich i całych społeczności czy poczucie zagrożenia ze strony współobywateli). Więcej zob.: Engelking (1993); Engelking (1994); Melchior (2004: 54–69); *Zagłada Żydów* (2006); Paulsson (2007).

kariere bądź studiowali. Największy wpływ na ich postawy miała edukacja w polskich uczelniach artystycznych, skłaniali się zatem ku całkowitej asymilacji. Wśród nich wyróżniali się członkowie tzw. Szkoły Warszawskiej skupionej wokół profesora ASP Tadeusza Pruszkowskiego (1888–1942).

W konsolidacji żydowskiego środowiska artystycznego najważniejszą rolę odgrywały dwa stowarzyszenia o zasięgu ogólnopolskim. Pierwszym było Żydowskie Towarzystwo Krzewienia Sztuk Pięknych w Polsce (ŻTKSP), istniejące z przerwą na czas wojny w latach 1923–1950⁶. Do jego najistotniejszych zadań należało propagowanie sztuki żydowskiej przez organizowanie wystaw, odczytów, kursów, imprez towarzyszących – balów i aukcji dzieł sztuki oraz publikowanie katalogów i artykułów prasowych. Do 1939 r. odbyło się 40 wystaw zbiorowych i 25 indywidualnych. Drugą organizacją było powstałe około 1934 r. Stowarzyszenie Żydowskich Artystów Plastyków w Polsce (SŻAPwP) zrzeszające blisko 80 członków. Regularnie urządzało ono wystawy zbiorowe, tzw. Salony, oraz indywidualne⁷, pełniło także funkcję związku zawodowego⁸. Ważną rolę w popularyzacji sztuki żydowskiej odgrywało pod koniec lat 30. Muzeum Starożytności Żydowskich im. Mathiasa Bersohna przy Żydowskiej Gminie Wyznaniowej w Warszawie na ul. Grzybowskiej, otwarte w 1910 r., oraz galerie prowadzone przez marszandów i kolekcjonerów⁹. Do najbardziej znanych marszandów należał Abe Gutnajer, a jego warszawskie salony sztuki przy ul. Świętojańskiej 35 i przy ul. Mazowieckiej 16 były swego rodzaju pomostem łączącym sztukę polską i żydowską¹⁰.

⁶ Zob.: Podhorizer-Sandel (1974); Piątkowska (2008).

⁷ Oba nie miały stałej siedziby. Pokazy ŻTKSP organizowano m.in. w siedzibie Gminy Żydowskiej, w salach przy Rymarskiej 6, Królewskiej 51, Wierzbowej 7, w Bibliotece Judaistycznej przy ul. Tłomackie (dziś Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma). Wystawy SŻAPwP odbywały się przy ul. Długiej 26.

⁸ Obie organizacje starały się zgodnie współpracować, szczególnie że w ich działalności uczestniczyli przeważnie ci sami artyści. Jednak w 1938 r. doszło do konfliktu w związku z otwarciem Salonu Dorocznego ŻTKSP, co omal nie doprowadziło do rozłamu w Zarządzie SŻAPwP. Zob. Literarisze Bleter (1938).

⁹ Mathias Bersohn (1823–1908) – historyk sztuki, kolekcjoner, publicysta, działacz społeczny, bankier. Prezes Zarządu Szpitala Dziecięcego warszawskiej Gminy. Członek Komisji Historii Sztuki Akademii Umiejętności. Swoje zbiory przekazał w 1905 r. Gminie oraz TZSP, Muzeum Narodowemu w Warszawie, Muzeum Narodowemu w Krakowie, Bibliotece Jagiellońskiej i Towarzystwu Przyjaciół Nauk w Poznaniu.

¹⁰ Abe Gutnajer (1880–1942) – kolekcjoner, antykwariusz, marszand. Zbierał malarstwo artystów polskich oraz żydowskich. W 1924 r. kupił część kolekcji Ignacego hrabiego Korwin-Milewskiego. Podczas okupacji, do 1941 r., przebywał we Lwowie, następnie w getcie warszawskim, zastrzelony przez Niemców 21 lipca 1942 r. Zob. Kalicki (2008).

O aktualnych wydarzeniach w świecie artystów żydowskich pisała większość gazet i czasopism. Do najważniejszych pism w języku żydowskim należała „Literarisze Bleter”, prowadzące stałą i obszerną rubrykę *Literatur und Kunst*, z prasy polskojęzycznej zaś warto wymienić „Nasz Przegląd” i „Nasz Przegląd Ilustrowany”.

Wybuch wojny położył kres życiu większości Żydów polskich. Niemal wszyscy plastycy żydowscy zginęli w gettach, obozach zagłady i łagrach radzieckich.

Po wyzwoleniu sytuacja Żydów w Polsce nie przedstawiała się obiecująco. Ich społeczność wraz z całym bogactwem kultury materialnej i duchowej została niemal doszczętnie wyniszczona. Kiedy Polacy powracali z miejsc wygnania, z obozów, z zagranicy, ożywieni nadzieją spotkania bliskich i pragnieniem odbudowania życia, Żydzi napotykali całkowitą pustkę¹¹. Samuel Puterman – jedyny artysta ocalony z warszawskiego getta – pozostawił dojmujące świadectwo tych czasów: „Nie ma nikogo! A tyle ludzi wokoło. Wróciłem, przeżyłem, przeżyłem piekło getta. [...] Przeżyłem piekło pobytu po aryjskiej stronie, przeżyłem Warszawskie Powstanie, przeżyłem Sachsenhausen i Oranienburg. Wróciłem. Wróciłem, ale nikogo to nie ucieszyło. [...] Powitał mnie jeszcze niewywietrzały zapach spalenizny i puste oczodoły zniszczonego domu”¹². Na tragizm sytuacji wskazywano w memorandum przedłożonym w 1946 r. przez

¹¹ Przyjmuje się, że życie straciło 85–89% populacji Żydów, przeżyło 380–500 tys. – w kraju przetrwało ich 50–120 tys., w ZSRR około 200 tys. Według danych Centralnego Komitetu Żydów w Polsce w połowie 1946 r. w Komitetach Żydowskich było zarejestrowanych 240 489 tys. osób, z czego repatriantów z ZSRR około 157 tys., ocalonych z obozów hitlerowskich około 36 tys. Wiele osób z aryjskimi dokumentami nie ujawniało swej narodowości i rzadko decydowało się na rejestrację w CKŻP. Liczba obywateli polskich, którzy powrócili do kraju z terenu byłej III Rzeszy i z ZSRR, to około 2,4 mln. Największa fala repatriacji z ZSRR była w 1946 r. – około 300 tys. Powroty trwały do 1950 r., zob. Kersten (1974: 62, 217–218, 235, 238, 242). Zob. też: Zarys (1947); Grynberg (1986); Prekerowa (1993); Hurwic-Nowakowska (1996); Olejnik (2003).

¹² Samuel (Stefan) Puterman (1901–1955) – malarz warszawski. Debiutował około 1932 r. Wystawiał z ŻTKSP, SŻAPwP. W czasie okupacji przebywał w getcie, od stycznia 1943 do sierpnia 1944 r. ukrywał się wraz z rodziną po stronie aryjskiej u Sabiny i Stanisława Korwin-Piotrowskich. 8 sierpnia 1944 r. trafili do obozu przejściowego w Pruszkowie. Puterman znalazł się w obozach koncentracyjnych. W styczniu 1946 r. mieszkał w Warszawie przy ul. Targowej 53/18, pracował w Związku Syjonistów, następnie wyjechał do Paryża, w 1948 r. mieszkał w Montrealu, od 1955 r. wraz z żoną Jane w Nowym Jorku, jesienią tego roku zmarł na atak serca. Zob.: AŻIH (Jad Waszem); ŻTKSP (361/1/f: 1948, 24 IX); AŻIH (Pamiętniki: 302/27); IJW (DVS: F-18-164/F) – według informacji AJDC Emigration Office w Paryżu przebywał w Salzburg Camp New Palestina Parsch i był zarejestrowany do emigracji do Australii na 14 czerwca 1951 r. Cytat pochodzi z: AŻIH (Pamiętniki: 302/27: 257). W getcie warszawskim przebywało około 40 artystów z przedwojennego środowiska, zob. Tarnowska (2015).

Centralny Komitet Żydów w Polsce (CKŻP) Anglo-American Committee on Inquiry: „Położenie repatriantów żydowskich było jeszcze gorsze. [...] wobec całkowitego wytepienia przez okupanta Żydów w Polsce nie wracali ani do swoich domów, nie mieli w kraju krewnych ani znajomych, u których mogliby w początkowym okresie znaleźć oparcie”¹³.

Jednak ci, którzy ocalili, podjęli jeszcze raz wysiłek rekonstrukcji życia¹⁴. We wrześniu PKWN podpisał z rządami zachodnich republik ZSRR umowę o repatriacji obywateli polskich, dzięki której liczba Żydów wzrosła do 250 tys. w końcu 1946 r., w 1948 r. zaś, na skutek migracji, wynosiła ona już tylko 100 tys.¹⁵ W listopadzie 1944 r. na wniosek Referatu do spraw Pomocy Ludności Żydowskiej został utworzony przez PKWN Centralny Komitet Żydów w Polsce, który pełnił funkcję politycznej reprezentacji wobec władz polskich oraz instytucji żydowskich za granicą, a także zajmował się organizacją życia na terenie całego kraju¹⁶. Od lutego 1945 r. siedziba Komitetu mieściła się w Warszawie przy ul. Siennej 60. Pierwszym przewodniczącym był Emil Sommerstein, od 1946 r. Adolf Berman, od 1949 r. zaś Hersz Smolar¹⁷. Podstawą finansów CKŻP były dotacje

¹³ *Zarys* (1947: 13). Wskazywano przy tym, że sytuacja ta była główną przyczyną podejmowania decyzji o emigracji. Zob. też Melchior (2004: 62).

¹⁴ Zob. Grynberg (1986: 18–19).

¹⁵ Umowa dotyczyła osób mających obywatelstwo polskie przed 1 września 1939 r. Około 100 tys. ze 150 tys. przybyłych Żydów skierowano na Dolny Śląsk i Pomorze Zachodnie. W połowie lipca 1946 r. Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego i Ministerstwo Spraw Zagranicznych wyraziły zgodę na emigrację Żydów organizowaną przez Koordynację Syjonistyczną Bricha (powstała w lutym 1944 r.). Większość emigrantów przekraczała granice na Dolnym Śląsku. Działalność Brichy ograniczono w lutym 1947 r. Do 1947 r. dzięki jej pomocy emigrowało około 140 tys. osób.

¹⁶ CKŻP istniał do 1950 r., kiedy połączono go z Żydowskim Towarzystwem Kultury i utworzono Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów Polskich. Na temat CKŻP zob.: *Zarys* (1947); Olejnik (2003); AŻIH (Epsztajn).

¹⁷ Emil Sommerstein (1883–1957) – prawnik, działacz syjonistyczny, społeczny we Lwowie. W czasie drugiej wojny światowej więziony przez władze sowieckie w ZSRR. Uwolniony w 1944 r., członek Zarządu Głównego PKWN. W 1946 r. wyjechał z delegacją do USA, gdzie pozostał z powodu paraliżu.

Adolf (Abraham) Berman (1906–1978) – działacz syjonistyczny, filozof. W czasie drugiej wojny światowej jeden z przywódców podziemia. Po stronie aryjskiej działacz Żegoty, uczestnik powstania warszawskiego. Czynił starania o zgodę władz Polski na swobodną emigrację Żydów. W 1950 r., po usunięciu go z funkcji w CKŻP, wyjechał do Izraela.

Hersz (Grzegorz) Smolar (1905–1993) – literat, dziennikarz, działacz komunistyczny. W latach 20. mieszkał w ZSRR. Od 1939 r. w Białymstoku, gdzie wydawał „Białostoker Sztetn”. Po 1941 r. członek ruchu oporu. W latach 1946–1950 kierownik WKiP CKŻP. Redaktor „Folks Sztyme”. W 1971 r. wyjechał do Izraela.

Struktura organizacyjna CKŻP odpowiadała podziałowi terytorialnemu Polski. W 1946 r. było 9 komitetów wojewódzkich i 7 okręgowych, a sam Komitet składał się z 19 wydziałów, w których pracowało łącznie 25 osób – przedstawiciele poszczególnych partii politycznych. Wydziały CKŻP: Sekretariat,

państwowe, składki oraz subwencje pochodzące głównie od amerykańskiej instytucji charytatywnej Joint (właśc. American Jewish Joint Distribution Committee AJDC)¹⁸. CKŻP organizował pomoc materialną i mieszkaniową, zatrudnienie, opiekę nad sierotami i potrzebującymi, lecznictwo, szkolnictwo, kulturę, prowadził sprawy emigracji i poszukiwania krewnych, a także rejestrację ocalonych przez Wydział Repatriacji we współpracy z Państwowym Urzędem Repatriacji (PUR)¹⁹. Tylko w 1946 r. utworzono ponad 100 spółdzielni dających zatrudnienie około 43 tys. osób. Pod auspicjami Komitetu funkcjonowały m.in. Towarzystwo Ochrony Zdrowia, Centrala Spółdzielni Wytwórczych „Solidarność”, Bank dla Produktywizacji Żydów²⁰.

Wraz z odbudową życia z upadku podnosiła się też kultura. Główną rolę w tym procesie odgrywały utworzony wiosną 1945 r. Wydział Kultury i Propagandy (WKiP) oraz CKŻP stawiający sobie za cel „Zaspokojenie potrzeb kulturalnych i oświatowych mas żydowskich przez zakładanie domów kultury, bibliotek, teatrów, organizowanie wszelkiego rodzaju kursów, szkół i wydawnictw”²¹. Wydział starał się zapewnić warunki życia i pracy literatom, aktorom, muzykom czy plastykom. Pomagano im w znalezieniu odpowiedniej pracy, finansowano urządzenie na nowo pracowni, udzielano pomocy materialnej. Referat radiowy we współpracy z Polskim Radiem nadawał nocą, cztery razy w tygodniu, audycje w języku żydowskim informujące o życiu Żydów w Polsce. Dzięki wysiłkom WKiP w połowie 1946 r. istniały: zespół teatralny, koła dramatyczne, chóry, 31 świetlic i czytelni.

Ważne znaczenie dla ochrony dziedzictwa kulturowego, a także dla gromadzenia dokumentacji dotyczącej Holocaustu miała utworzona w sierpniu 1944 r. w Lublinie Centralna Żydowska Komisja Historyczna (CŻKH) powiązana z CKŻP. W latach 1945–1947 jej siedziba znajdowała się w Łodzi przy ul. Narbutta 47. W maju 1947 r. CŻKH została przekształcona w Żydowski Instytut Historyczny (ŻIH) i przeniesiona do Warszawy do gmachu dawnej Biblioteki Judaistycznej przy ul. Tłomackie 3/5, gdzie funkcjonuje do dziś²². Komisja, poza do-

Personalny, Organizacji i Kontroli, Ewidencji i Statystyki, Repatriacyjny, Finansowy, Opieki Społecznej, Opieki nad Dzieckiem, Szkolny, Młodzieżowy, Produktywizacji, Emigracyjny, Propagandy i Kultury, Centralna Biblioteka Żydowska, Centralna Komisja Historyczna, Prawny, Gospodarczy, Techniczno-Budowlany, Specjalny; zob. *Zarys* (1947: 5–6).

¹⁸ CKŻP tylko w 1946 r. dysponował ponad 146 mln, od rządu otrzymano 32 mln; zob. *Zarys* (1947: 93).

¹⁹ Zob.: Kersten (1974: 3); *Zarys* (1947: 7).

²⁰ Zob. *Zarys* (1947: 4–5, 11).

²¹ Zob. *Zarys* (1947: 6, 15–16).

²² Pierwszym dyrektorem CŻKH był dr Filip Friedman, drugim Na-

kumentacją zbrodni hitlerowskich, gromadziła zbiory – książki, pamiętki historyczne i dzieła sztuki. We wrześniu 1946 r. w skład kolekcji weszła odnaleziona przy ul. Nowolipki 68 pierwsza część materiałów Archiwum Getta Warszawy. W gmachu ŻIH mieściła się także Centralna Biblioteka Żydowska w Warszawie.

Poza CKŻP organizacją życia kulturalnego zajmowały się związki twórcze, partie polityczne oraz Wydziały Kultury Wojewódzkich Komitetów Żydowskich, zastąpione w 1947 r. przez zdominowane przez komunistów Żydowskie Towarzystwo Kultury i Sztuki (do 1949 r. miało ono 50 oddziałów terenowych skupiających 14 tys. członków)²³. W 1944 r. w Lublinie dzięki staraniom Jonasa Turkowa powstał Związek Artystów, Dziennikarzy i Literatów Żydowskich, z siedzibą w Łodzi²⁴. W tym samym roku założono spółdzielnię filmową „Kino” produkującą filmy krótkometrażowe na temat skutków Zagłady, odradzającego się życia społeczności żydowskiej, a także poruszające problematykę osadnictwa w Palestynie²⁵. W Łodzi i Wrocławiu istniały już teatry żydowskie²⁶. W lipcu 1946 r. utworzono Związek Artystów Scen Żydowskich w Polsce.

Do 1949 r. ukazywało się kilkadziesiąt tytułów prasy żydowskiej – w języku polskim, żydowskim i hebrajskim. Żydowska Agencja Prasowa publikowała „Biuletyn”, CKŻP – „Biuletyn Informacyjny” i dwie gazety „Dos Naje Lebn” oraz „Nasz Głos” (dodatek do pisma „Ojfgang”). Ukazywały się czasopisma partii politycznych, m.in. „Mosty”, „Miszar”, „Przełom”, „Folks-Sztyme”, „Opinia”, „Bafrajung”²⁷. Literaci wydawali miesięcznik „Jidysze Szriftn”. W końcu 1945 r. w Łodzi powstała spółdzielnia wydawnicza „Dos Naje Lebn”, publikująca prace literatów żydowskich. W 1947 r., jako jej kontynuację, utworzono pod patronatem CKŻP wydawnictwo Jidysz Buch²⁸.

chman Blumental. Komisja działała pod kierunkiem tzw. Instytutu Naukowego złożonego z sześciu osób z tytułami naukowymi. Do ŻIH po przekształceniu przeniesiono zbiory terenowe. Zob.: Grüss (1946); Horn (1985: 123–132).

²³ W 1949 r. miało 43 świetlice, 20 domów kultury, 13 kół dramatycznych, 7 orkiestr, 7 chórów, 44 biblioteki.

²⁴ Turkow 29 października 1944 r. napisał do przewodniczącego PKWN Edwarda Osóbki-Morawskiego w sprawie rekonstrukcji żydowskiego życia kulturalnego; zob. AŻIH (Turkow).

²⁵ Zob. *Żydowska spółdzielnia* (1948).

²⁶ Do najpopularniejszych aktorów należeli m.in. Ida Kamińska, Meir Melman, Załman Koleśnikow, Nadia Kareni, Ketzi Efron, Natan Wulfowicz, Chana Białkowicz. Zob.: AŻIH (Korzeniak); *Państwowy Teatr Żydowski* (1995); *Ida Kamińska* (2000).

²⁷ Zob.: Fuks (1979); Korzeniowski (1986).

²⁸ Wydawnictwo od 1949 do 1968 r. działało w Warszawie. Wydało 400 tytułów oraz czasopismo „Jidysze Szriftn”.

Równocześnie odradzało się życie artystyczne. Jego rozwój, tak jak pozostałe zjawiska kulturowe, był uwarunkowany ówczesną skomplikowaną sytuacją społeczno-polityczną, ideową, gospodarczą. Dotyczyło to w równym stopniu kręgu polskiego i żydowskiego²⁹.

Zrujnowana stolica utraciła wówczas prymat w dziedzinie kultury, który przejęła pobliska Łódź – powracający do kraju twórcy osiedlali się w tym mieście, lokowano w nim siedziby urzędów, organizacji, instytucji. W 1946 r. plastycy żydowscy tworzyli tu już kilkunastoosobową grupę³⁰. W lutym 1947 r. założyli we współpracy z Wojewódzkim Komisarzem ds. Produktywizacji Ludności Żydowskiej Spółdzielnię Artystyczno-Malarską „Sztuka”³¹. W Łodzi odbywała się też większość wystaw nie tylko o znaczeniu lokalnym, ale także krajowym³². Znaczącą rolę tego ośrodka potwierdzały liczne wypowiedzi pojawiające się na łamach prasy żydowskiej – „Mostów”, „Opinii”, „Naszego Słowa” – z okazji rozmaitych wydarzeń kulturalnych. W 1948 r.,

²⁹ Skład środowiska żydowskiego lat 1946–1949 można było ustalić na podstawie zbiorów ŻIH, zespoły CKŻP: Wydział Ewidencji i Statystyki. Centralna Kartoteka Ocalałych Żydów w Polsce (WEIS CKOŻwP), Wydział Kultury i Propagandy (WKiP), Wydział Emigracji (WE), zespół ŻTKSP; zbiorów archiwalnych Instytutu Jad Waszem w Jerozolimie, a także korespondencji, materiałów prasowych.

³⁰ Byli to m.in. Józef Fajngold zamieszkały przy ul. Przejazd 22, który przyjechał do Polski razem z Henrykiem (Chaimem) Hechtkopferem w lutym 1946 r. W kwietniu przy ul. Żydowskiej 21 zamieszkał Hersz Frenkel, artysta malarz pochodzący z Warszawy. W lipcu dołączyła powracająca z Moskwy Dina Cytryn, nieco później: Aleksander Bogen, Adam Muszka, Sara Gliksman i Dorota Szenfeld, Maurycy Bromberg, Beniamin Pacanowski. Zob.: IJW (DVS: H-18-108); AŻIH (WEIS CKOŻwP: H-3373; F-1268; F-9750; C-1788).

Dorota Szenfeld – malarka. Po wojnie mieszkała w Paryżu.

Maurycy Mosze Bromberg (ur. 1920 r.) – grafik, malarz, rzeźbiarz. Pochodzi z Piotrkowa Trybunalskiego. Studiował w Monachium, w ASP w Krakowie i w Instytucie Sztuk Pięknych we Lwowie. W czasie okupacji do czerwca 1941 r. przebywał we Lwowie, potem w Samarkandzie, gdzie kontynuował studia w tamtejszym Instytucie SP. Po wojnie zamieszkał w Łodzi. Obecnie mieszka w Kanadzie; zob.: Bromberg (1946); de Rostaing McMann (2003).

Beniamin Pacanowski – metaloplastyk.

Adam (Aron) Muszka (1914–2005) – malarz, rzeźbiarz. Uczył się w Miejskiej Szkole Sztuk Zdobniczych w Warszawie. Drugą wojnę światową spędził w ZSRR, w Uzbekistanie. Po wojnie mieszkał w Łodzi. W 1967 r. wyemigrował do Paryża; zob. IJW (DVS: H-18-108). W styczniu 1947 r. przebywał w Warszawie.

³¹ Spółdzielnia zajmowała trzy sale w lokalu przy ul. Piotrkowskiej 42. W jej skład weszli: prof. P. Willenberg (przewodniczący), B. Pacanowski, J. Fajngold, M. Beherman, M. Lubliński, J. Edelman, T. Gleb, S. Gorszajn, S. Gliksman, J. Mucznik, A. Muszka, K. Piasecki, I. Rajzman, D. Szenfeld; zob. *Opinia* (1947).

³² Co prawda, pierwszą wystawę malarstwa i grafiki artysty żydowskiego Rafała Mandelzweiga zatytułowaną „Martyrologia ludzka 1939–1945” otworzono 7 sierpnia 1946 r. we Wrocławiu, ale już we wrześniu Wojewódzki Komitet Żydowski zorganizował pokaz prac artysty w Łodzi, w lokalu Szkoły Żydowskiej przy ul. Kilińskiego 49; zob. AŻIH (PP-297). Najwięcej pokazów sztuki odbyło się w 1948 r. – z okazji V rocznicy powstania w getcie warszawskim.

w V rocznicę powstania w getcie warszawskim, prezes Związku Polskich Artystów Plastyków (ZPAP) pisał o wystawie łódzkiej Grupy Plastyków-Żydów: „Dziś znowu Łódź staje się największym skupiskiem artystów żydowskich [...] artyści Żydzi zjeżdżają do Łodzi z odległych krańców świata [...] aby pracować w Łodzi w warunkach jakże niełatwych”³³.

Środowisko artystyczne Warszawy uformowało się znacznie później, pod koniec 1947 r. Wpłynęło na to przede wszystkim zniszczenie niemal 80% zabudowy stolicy, co skłaniało twórców do osiedlania się w innych miastach. W 1946 r. grupa liczyła zaledwie kilka osób. Z getta ocaleni wspomniany już Samuel Puterman oraz dwie adeptki sztuki: Halina Ołomucka i Zofia Rozensztrauch³⁴. Rozensztrauch przez krótki czas należała do grona działaczy kultury. Ołomucka zamieszkała w Łodzi. Warszawscy artyści powracający z tułaczki wybierali inne miejsca zamieszkania. Mojżesz Ben Gis zamieszkał w Krakowie przy ul. Kołtek 5/1, pracował w spółdzielni „ha-Owed”³⁵. We Wrocławiu, przy ul. Żeromskiego 64, osiedlili się: Aleksander Ejden [Ejdem], malarz (pracował w spółdzielni „Paleta”), oraz Chaim Hanft³⁶. W Stołeczynie zamieszkał portrecista z Warszawy, Efroim Frydman, który wrócił z Witebska w lipcu 1946 r.³⁷ Ocaleni po stronie aryjskiej Gizela Hufnagłówna-Klimaszewska (nazwisko okupacyjne) i grafik Ludwik Korn, choć mieszkali w stolicy, czuli się związani przede wszystkim z kulturą polską³⁸.

Nadzieje na odrodzenie sztuki żydowskiej w Warszawie pojawiły się dopiero pod koniec 1946 r., wraz z powrotem

z ZSRR Józefa Sandla i Natana Rapaporta, jak się okazało kluczowych postaci tego procesu w skali całego kraju³⁹. Jesienią 1947 r. dołączyli do nich dwaj lewicowcy: Natan Gutman, który wrócił z Taszkientu, oraz Mieczysław Berman. Gutman zamieszkał przy ulicy Garwolińskiej 6, Berman przy ul. Narbutta⁴⁰. Wraz z upływem czasu i postępującą odbudową środowisko stale się powiększało. W 1949 r. liczyło ponad 40 osób. Przy czym należy mieć na uwadze, że ówczesne życie artystyczne, zarówno Warszawy, jak i całego kraju, odznaczało się otwartością – nie istniały w nim jeszcze wyraźne podziały ideowe, polityczne, narodowościowe. Twórcy polscy i żydowscy wspólnie brali udział w wystawach czy korzystali ze wsparcia materialnego. Na podstawie list zachowanych w Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego można stwierdzić, że w 1947 r. korzystali z niego m.in. Aleksander Rafałowski zajmujący się organizacją Resortu Kultury i Sztuki, od jesieni 1946 r. profesor warszawskiej ASP, Bronisław Linke, Ignacy Witz, Gizela Hufnagel-Klimaszewska (studentka PSSP), wybitny lwowski malarz Henryk Streng używający już wówczas nazwiska Marek Włodarski, Eugeniusz Arct, Mieczysław Berman, Izaak Celnikier, Natan Gutman, Marek Oberländer, Stanisława Czajewska, Leon Engelsberg, ilustratorka książek Romana Janecka (siostra Haliny Nadelman) oraz studenci PSSP: Henryka Lwów, Zofia Woźna, Zuzanna Ostrzewska, Janina Dobrzyńska, Nuson Ferdman i inni⁴¹. W 1948 r. na listach pomocowych obok już wymienio-

³³ Grygiel (1948). Wystawę zorganizowano z okazji V rocznicy powstania w getcie w ramach miesiąca kultury żydowskiej. Wzięli w niej udział: A. Bogen, S. Glikman, H. Hechtkopf, Z. Walkman (z Palestyny), D. Szenfeld, M. Bromberg, Olszewska, J. Sobel, R. Grynier (z Brazylii), E. Kaganowski, K. Piasecki, A. Muszka, T. Estelle, J. Fajngold, Sz. Fogelman, S. Gorszeni, B. Pacanowski, I. Rajzman, B. Ołomucki, J. Mucznik, M. Lubliński, N. Gutman, M. Bekerman. Na wystawie pokazano 157 prac. Poza tym plastycy żydowscy uczestniczyli w życiu ZPAP. W grudniu 1948 r. wzięli udział w pokazie dziesięciu żydowskich malarzy i rzeźbiarzy; zob. Sosnowski (1948).

³⁴ Samuel Puterman nie udzielał się w środowisku i w końcu 1945 r. podjął decyzję o emigracji. Wyjechał w 1946 r.; zob. IJW (DVS: F-18-164/F).

³⁵ AŻIH (WEIS CKOŻWP: B-4208).

³⁶ AŻIH (WEIS CKOŻWP: E-485).

³⁷ AŻIH (WEIS CKOŻWP: F-11150).

³⁸ O Klimaszewskiej zob. AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1949, 19 V). Według jej własnego świadectwa ukrywała się w Warszawie po tzw. stronie aryjskiej. Kiedy w 1942 r. została aresztowana i zwolniona po przesłuchaniu, pomocy udzieliła jej Zofia Czasznicka. Mieszkała u niej przez pewien czas, dopóki nie wyjechała na wieś. Zofia Czasznicka w 1949 r. była jej koleżanką z ASP w Warszawie.

Ludwik Korn mieszkał w Wawrze, przy ul. Sportowej, zarejestrował się w CKŻP we wrześniu 1946 r. Do 1940 r. był w getcie, w latach 1940–1945 ukrywał się na aryjskich papierach przy ul. Zajęczej 13 w Warszawie; zob. AŻIH (WEIS CKOŻWP: K-14921).

³⁹ Józef Sandel wrócił w czerwcu 1946 r.; zob.: AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 8 VI); Podhorizer (1947).

⁴⁰ AŻIH (WEIS CKOŻWP: G-7222).

Natan Gutman (1910/1914–1990) – malarz. Pochodził z Łodzi. Studiował w warszawskiej ASP. W 1939 r. mieszkał w Warszawie przy ul. Chłodnej. Drugą wojnę światową spędził w Moskwie i Taszkencie. Repatriowany, w październiku 1947 r. mieszkał w Warszawie przy ul. Garwolińskiej. Brał udział w pracach ŻTKSP. Wyemigrował do Izraela, gdzie kontynuował drogę artystyczną.

Mieczysław Berman (1903–1975) – grafik i rysownik, znawca techniki fotomontażu. W XX-leciu międzywojennym związany z KPP. Członek stowarzyszenia Koło Artystów Grafików Reklamowych. W 1934 r. współzałożyciel komunistycznej grupy artystycznej „Czapka Frygijska”. Autor plakatów (*Pocisk amunicja do pistoletów automatycznych*, 1934). Po wojnie podejmował tematykę antywojenną i antyfaszystowską. Zajmował się także ilustracją książkową (np. 1964–1966 do *Mysli nieuczestnych* S.J. Leca). Autor artykułów poświęconych historii fotomontażu.

⁴¹ Korzystali oni z pomocy CKŻP i ŻTKSP; zob. AŻIH (ŻTKSP: 361/I/b, c).

Bronisław Wojciech Linke (1906–1962) – malarz, rysownik i grafik, tworzący kompozycje o tematyce politycznej i społecznej. Pochodził z Estonii. Podczas studiów w latach 1926–1931 w ASP w Warszawie należał do kręgu Tadeusza Pruszkowskiego. Był członkiem „Łoży Wolnomularskiej”. Uczestniczył w wystawach „Czapki Frygijskiej”. Debiutował w 1936 r., współpracował z czasopismami: „Szpilki”, „Dziennik Ludowy”, „Nowe Życie”, „Sygnały”, „Tygodnik

nych osób pojawiły się nowe, w większości studenci PSSP⁴². W 1949 r. skład grupy pozostał właściwie taki sam (ponad 30 osób), na krótko pojawił się w niej Ojzjasz Hoffstäeter, który zamieszkał w Otwocku⁴³.

Czynnikiem wyróżniającym sztukę Warszawy było jej upolitycznienie. Centralny charakter ośrodka niejako wymuszał na twórcach koncentrację na tematach oficjalnych, przede wszystkim na upamiętnianiu bohaterskiego zrywu powstańców getta warszawskiego oraz na poszukiwaniu odpowiednich środków plastycznych mogących w pełni oddać jego wymiar heroiczny i uniwersalny jednocześnie. Poza tym w kręgu zainteresowań środowiska znalazła się tematyka związana z doświadczeniem wojny, z Zagładą, a także inicjatywy związane z zabezpieczeniem kultury Żydów polskich sprzed 1939 r.

Życie artystyczne rozwijało się przede wszystkim wokół Żydowskiego Towarzystwa Krzewienia Sztuk Pięknych powo-

---

Robotnika". Po wybuchu wojny przebywał we Lwowie, w 1942 r. został zesłany do Orska na Uralu. Po powrocie do Warszawy namalował swój najsłynniejszy cykl *Kamienie krzyczą* (1946–1956). Był członkiem grupy „Powiśle”, współpracował z „Polityką” i „Trybuną Ludu”.

Ignacy Witz (1919–1971) – rysownik, autor plakatów, malarz, pisarz, krytyk sztuki. Absolwent Państwowego Instytutu Sztuk Plastycznych we Lwowie. Wielokrotnie nagradzany za ilustracje książek. Współpracował z pismami: „Różgi”, „Mucha”, „Stańczyk”, „Szpilki”, „Rzeczpospolita”. W czasie wojny przebywał w ZSRR, walczył w III Polskiej Dywizji Piechoty. Wystawiał od 1944 r. w Polsce i poza granicami. Odznaczony Krzyżem Kawalerskim Odrodzenia Polski, laureat Nagrody Ministra Kultury i Sztuki.

Marek Włodarski – od 1945 r. mieszkał przy ul. Walecznych 7, w budynkach wyremontowanych na potrzeby ZPAP (pracami kierował Tadeusz Błażejowski). O M. Włodarskim zob.: *Marek Włodarski* (1982); *Marek Włodarski* (1993).

⁴² Zob. AŻIH (ŻTKSP: 361/II/b, c, 1948, II, V) – listy artystów, którzy otrzymali materiały malarskie: Janina Jakubowicz, Hanna Sobol, Mieczysław Kochanowicz (ul. Jagiellońska 28), Bronisław Linke z żoną (ul. Krasińskiego 18), prof. Feliks Roliński (ul. Polna 54/97), Józef Tom (ul. Walecznych 7), Oskar Kokoszo (ul. Szustra 38), Graniarz-Granowski. Aleksander Rafałowski zmienił mieszkanie na Hotel Polski, potem na Hotel Sejmowy, Marek Oberländer przeniósł się na ul. Okólnik 11. W maju 1948 r. grono artystów powiększyło się o studentów PSSP. Byli to: Zofia Cześnicka (ul. Walecznych 7) oraz Marta Gawlak z ul. Żerańskiej 15, Felicja Sarna z Podkowy Leśnej oraz Janina Jasińska-Jakubowicz, Jadwiga Mijałowa, Anna Kopczyńska, Franciszka Narbutowa, Zofia Woźniak, Stanisława Czajewska, Helena Gołąb, Idalia Wotelman, Anatol Wróblewski (w lutym 1948 r. wziął udział w wystawie Klubu Młodych Artystów i Naukowców w Warszawie; zob. *Kronika* 1948).

⁴³ AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1949, 4 IV), w liście do Ministerstwa Kultury i Sztuki (MKiS) Sandel podaje spis znanych ŻTKSP artystów działających w Polsce, przy czym dodaje, że w ostatnim czasie jedynie Włodarski (w najbliższym czasie wyjeżdża za granicę) i Dobrzańska odwiedzili Towarzystwo. Według tego spisu w Warszawie mieszkało 22 artystów: A i M. Linke, J. Dobrzyńska, H. Winogradow, M. Włodarski, G. Hufnagel-Klimaszewska, A. Kopczyńska, H. Lwów, J. Gramarz-Gramowski, M. Kochanowicz, R. Janecka, F. Narbutowa, A. Rafałowski, F. Sarna, L. Engelsberg, S. Millerowa, Z. Woźna, I. Witz, M. Oberländer, J. Jakubowicz, J. Przymorska, N. Gutman, F. Dawidowicz.

lanego pod koniec 1946 r. Towarzystwo było ściśle związane z CKŻP. Jego inicjatorem był wspomniany już Józef Sandel, pracujący wówczas w Wydziale Kultury i Propagandy CKŻP, przedwojenny marszand, historyk sztuki, a przede wszystkim lewicowiec i zwolennik kultury jidysz w Polsce oraz współpracownik przedwojennego ŻTKSP⁴⁴. Sandel miał zatem doświadczenie w organizowaniu wystaw i rozmaitych imprez towarzyszących, a co najważniejsze – odpowiednie w oczach władz CKŻP przekonania. Z powodzeniem odgrywał rolę przywódcy ideowego i organizacyjnego, jego pomysłowość i niespożyta energia pozwoliły w ciągu zaledwie trzech lat istnienia Towarzystwa na zrealizowanie wielu ważkich przedsięwzięć o dalekosiężnych i pozytywnych dla społeczności żydowskiej skutkach.

Najbliższymi współpracownikami Sandla były osoby związane z Wydziałem Kultury i Propagandy: rzeźbiarz Natan Rapaport, Zofia Rozensztrauch, Ernestyna Podhorizer, Henryk Eliowicz, brat malarza Maksymiliana⁴⁵. Być może impulsem do podjęcia starań o utworzenie Towarzystwa był udział Sandla, z ramienia CKŻP, w pracach komisji zabezpieczającej wydobytą 18 września 1946 r. pierwszą część Konspiracyjnego Archiwum Getta Warszawy⁴⁶. Odkrycie to dawało nadzieję na odzyskanie przynajmniej części dziedzictwa kulturalnego Żydów polskich. Sandel zajmował się m.in. spuścizną Geli Seksztajn, artystki znanej mu z czasów przedwojennych⁴⁷. Wzruszenie towarzyszące temu odkryciu opisał w opublikowanej w 1957 r. książce poświęconej artystom – ofiarom okupacji hitlerowskiej w Polsce:

---

⁴⁴ Józef Sandel (1894–1962) – od 1920 r. działał jako marszand w środowisku drezdeńskiej awangardy, wydawał lewicowe pismo „Der Mob”, w 1929 r. założył salon „Galerie Junge Kunst Joseph Sandel”. Od 1936 r. w Warszawie zajmował się organizacją wystaw artystów żydowskich, m.in. w Kazimierzu Dolnym nad Wisłą. Był honorowym członkiem Zrzeszenia Żydowskich Artystów Plastyków w Polsce. Drugą wojnę światową przeżył w ZSRR, m.in. w Samarkandzie. Kierownik Wydziału Sztuki przy CKŻP. Prezes ŻTKSP, po jego likwidacji w 1949 r. przeszedł wraz z Galerią Sztuki Żydowskiej do ŻIH, gdzie pracował do 1953 r. Publikował m.in. w „Literarisze Bleter”, „Hajnt”, „Naszym Słowie”, w *Słowniku artystów polskich*.

⁴⁵ Podhorizer-Sandel (1973: 111–119).

Natan (Naftali) Rapaport (1911–1987). Od 1931 r. studiował w warszawskiej Szkole Sztuk Pięknych, a także w Paryżu i Włoszech. Debiutował w 1933 r. w ŻTKSP. Wystawiał też w IPS. Drugą wojnę światową spędził w Białymstoku, w Mińsku, w Ałma Acie, aresztowany, był więźniem łagru w Nowosybirsku, zwolniony, przebywał w Moskwie. Od 1946 r. w Warszawie, działał w ŻTKSP, autor Pomnika Bohaterów Getta. W 1947 r. studiował w Paryżu. Po 1948 r. mieszkał w Izraelu, od 1960 r. w Nowym Jorku.

⁴⁶ *Archiwum* (1946).

⁴⁷ AŻIH (1946). W protokole otwarcia skrzynki nr 4 ze spuścizną Geli Seksztajn widnieją następujące nazwiska: dr Laura Eichhorn, Józef Sandel, Bluma i Hersz Wasser, Hersz Smolar, M. Sztajn i nazwiska dwóch innych osób.

„Pudła po wykopaniu odniesiono na ul. Sienną 60 do Centralnej Komisji Żydów w Polsce. Ja zająłem się ratowaniem wartości jednej ze skrzyń wypełnionej akwarelami i rysunkami. Znajdowały się w opłakanym stanie, były zupełnie przemoczone. Ostrożnie wyjmowałem jeden obraz po drugim i uważnie przymocowywałem każdy z nich do podłogi. Trzeba było to szybko wykonywać, gdyż mokry papier kurczył się i zlepiał. [...] Spoglądając na owe suszące się na podłodze obrazy, wydawało mi się, że jak gdyby nagle zmartwychwstały wszystkie postaci, które ongiś przewijały się przez Tłomackie 13, i wszystkie te figurki dzieci żydowskich utrwalone przez artystkę w dziesiątkach akwarel”⁴⁸.

Podczas spotkań, odbywających się w październiku 1946 r. w mieszkaniu Rapaporta przy ul. Narbutta 8, artyści dyskutowali nad problemami, z jakimi przyszło im się zmierzyć w powojennej rzeczywistości⁴⁹. W efekcie tych narad – jak napisała ich uczestniczka Ernestyna Podhorizer – „rzucono myśl stworzenia ogniska krzewienia sztuki wśród społeczności żydowskiej. Debатовano nad sposobami skupienia resztek spuścizny artystycznej po artystach-Żydach i utrwalenia pamięci ofiar hitleryzmu”⁵⁰.

ŻTKSP oficjalnie rozpoczęło działalność w lutym 1947 r., po uzyskaniu zgody od Zarządu Miejskiego w Warszawie⁵¹. Była to organizacja o zasięgu krajowym, współpracowała z artystkami łódzkimi i krakowskimi, a także z artystami z Wrocławia, Szczecina, Bydgoszczy i Dolnego Śląska. W końcu października wybrano Zarząd, którego skład ulegał tylko niewielkim zmianom. We władzach Towarzystwa zasiadali: Józef Sandel – przewodniczący, członkowie – Marek Włodarski, Natan Rapaport, Grzegorz Smolar, Anatol Wróblewski, z Krakowa Jonasz Stern, z Wrocławia Chaim Hanft⁵². W 1949 r. z Zarządu odeszli Anatol Wróblewski i Natan Rapaport⁵³. Jak podaje Ernestyna Podhorizer, członkami pierwszego Zarządu byli także: Rafał Mandelzweig oraz przedstawiciele Łodzi Aron Muszka i pisarz Efraim Kaganowski⁵⁴. Funkcję skarbniczki pełniła adwokatka Róża Koniecpolska. Członkami honorowymi Towarzystwa byli przedstawiciele CKŻP: dr Adolf Berman, Marek Bitter, Leo Finkel-

stein oraz rabin płk dr Kahane⁵⁵. Stanowisko sekretarza w ciągu trzech lat istnienia ŻTKSP piastowało kilka osób. Pierwszym sekretarzem była Zofia Rozenstrauch; po jej wyjeździe do Paryża w połowie 1947 r. tę funkcję pełnili wymiennie: Henryka Lwów, Henryk Eliowicz i Ernestyna Podhorizer⁵⁶.

Zachowana w zbiorach ŻIH dokumentacja Towarzystwa, obejmująca m.in. sprawozdania, preliminarze budżetowe, korespondencję z CKŻP, Ministerstwem Kultury i Sztuki, z instytucjami oraz z osobami prywatnymi, zawiera informacje na temat jego założeń i sposobów ich realizacji. Za nadrzędny cel uznawano „krzewienie zamiłowania i znajomości sztuk pięknych wśród społeczeństwa żydowskiego”⁵⁷. Pozostałe zadania i sposoby ich realizacji znalazły się w czwartym artykule statutu: „tworzenie zbiorów sztuki żydowskiej; rewindykacja dzieł utraconych w czasie wojny; rozpowszechnianie dzieł sztuki autorów żydowskich; urządzenie odczytów, prelekcji, wykładów poświęconych twórczości żydowskiej w dziedzinie sztuki; organizowanie wystaw sztuki żydowskiej; wydawanie monografii i innych druków dotyczących twórczości żydowskich artystów plastyków, a w szczególności ksiąg pamiątkowych o artystach poległych z rąk oprawcy niemieckiego; opieka nad artystą plastykiem; szkolenie młodzieży żydowskiej w dziedzinie sztuk pięknych”⁵⁸.

Prace Towarzystwa, mimo skromnych środków finansowych i warunków lokalowych, były zakrojone na szeroką skalę. Prowadzono je w kraju i za granicą. Przedsięwzięcia dotyczące przeszłości były ukierunkowane na zachowanie dóbr kultury i upamiętnienie jej twórców, czego efektem miało być utworzenie Muzeum Sztuki Żydowskiej⁵⁹. Polegały one głównie na pozyskiwaniu dzieł sztuki, przez zakupy lub rewindykacje, na dokumentowaniu i konserwacji zbiorów oraz zabytków architektury, gromadzeniu informacji dotyczących sztuki żydowskiej w Polsce przed 1939 r. Drugi kierunek działalności odnosił się do teraźniejszości, dotyczył odbudowy i konsolidacji środowiska, wspierania go materialnie i duchowo oraz popularyzacji sztuki i edukacji w tej dziedzinie. W tym zakresie mieściło się

⁴⁸ Sandel (1957: 235–237).

⁴⁹ Mieszkanie to należało do Aleksandra Forda.

⁵⁰ Podhorizer (1947).

⁵¹ AŻIH (ŻTKSP: 361/1/f, 1946, 12 XII) – list zawierał cztery egzemplarze Statutu, spis członków założycieli, skład 10-osobowego Zarządu, protokoł z posiedzenia. AŻIH (ŻTKSP: 361/1/f, 1947, 25 I).

⁵² AŻIH (ŻTKSP: 361/11/a, 1947, 2 XII).

⁵³ AŻIH (ŻTKSP: 361/11/a, 1949, 28 I).

⁵⁴ AŻIH (ŻTKSP: 361/1/f, 1946, 11 XI) – prawdopodobnie przedstawicielem Łodzi został Aron Muszka; Podhorizer (1947: 13).

⁵⁵ AŻIH (ŻTKSP: 361/1/f, 1946, 6 XI).

⁵⁶ AŻIH (ŻTKSP: 361/1/f, 1947, 11 IV). Z. Rozenstrauch zamierzała studiować w École des Beaux Arts.

⁵⁷ AŻIH (ŻTKSP: 361/1/f, 1947, 25 I).

⁵⁸ Podhorizer-Sandel (1974: 37–51).

⁵⁹ Pierwszy raz temat Muzeum pojawia się w sprawozdaniu z działalności ŻTKSP z 30 listopada 1946 r.: zob. AŻIH (ŻTKSP: 361/1/a, 1946, 11 XI). Natomiast wydaje się, że prezydium CKŻP nie było zdecydowane co do utworzenia Muzeum za pośrednictwem ŻTKSP, szczególnie w obliczu powstania ŻIH pełniącego właśnie taką funkcję (uchwałą CKŻP w 1949 r. ŻIH przejął zbiory ŻTKSP).

również upamiętnianie tragedii i walki powstańczej Żydów w czasie drugiej wojny światowej⁶⁰.

Siedziba ŻTKSP znajdowała się w lokalu przyznany przez CKŻP w budynku przy ul. Siennej 60. Początkowo był to pokój nr 55, później nr 58. Jego wyposażenie było skromne, w listopadzie 1946 r. składało się z biurka i maszyny do pisania⁶¹. Pracownicy starali się przez cały czas o uzyskanie lepszych warunków, ale bezskutecznie⁶². „Trudno uwierzyć – pisała Ernestyna Podhorizer – iż dla Towarzystwa o tak ważnych celach nie znaleziono lepszego lokalu, nad pokój rozmiarów 2 × 3 m, którego oryginalną ozdobę stanowi drabina prowadząca na strych, przedmiot podziwu gości z zagranicy, odwiedzających od czasu do czasu lokal Towarzystwa”⁶³. Cały pokój od podłogi do sufitu był wypełniony stopniowo powiększającymi się zbiorami. Były to m.in. obrazy Maurycego i Leopolda Gottliebów, Samuela Hirszenberga, Emila Szinagla, Adama Hirszfanga i Artura Markowicza.

Podstawą finansów ŻTKSP były stałe miesięczne subwencje od CKŻP (od 90 do 100 tys. zł), Zarządu Miasta (20 tys. zł), Ministerstwa Kultury i Sztuki (około 20 tys. zł)⁶⁴. Od listopada 1947 r. pozyskano dodatkowo 25 tys. zł miesięcznie od Centrali Gospodarczej „Solidarność”⁶⁵. W 1948 r. do grona stałych fundatorów dołączyła także spółdzielnia „Społem”⁶⁶. Budżet Towarzystwa w 1946 r. wyniósł około 170 tys. zł, w pierwszym półroczu 1947 r. było to już 1 mln 265 tys. zł⁶⁷. W roku 1948 tylko wpływy od maja do sierpnia wyniosły około 1 mln zł⁶⁸. Preliminarz na rok 1949 przewidywał ponad 1 mln 600 tys. zł, a na 1949/1950 r. 2 mln 721 tys. zł⁶⁹.

Te fundusze nie wystarczały jednak na pokrycie kosztów wszystkich przedsięwzięć. Zgodnie z przyjętymi przez ŻTKSP

założeniami utworzenia Muzeum Sztuki Żydowskiej stałą i najwyższą pozycję w budżecie zajmowały wydatki na zakupy dzieł sztuki⁷⁰. Organizacja wystaw, konkursów czy obchodów rocznicowych wymagała zdobywania dodatkowych pieniędzy, o które zabiegał Sandel, wykorzystując wszelkie możliwości oraz kontakty przedwojenne i te nawiązane po zakończeniu wojny. W maju 1947 r. Komitet Organizacyjny Żydowskich Kongregacji Wyznaniowych w Polsce, „chcąc wziąć udział w rozwoju sztuki żydowskiej”, przyznał jedno półroczne stypendium w wysokości 1000 zł dla studenta sztuk pięknych oraz zadeklarował chęć przyznania jednorazowej subwencji artyście, który „da wyraz życiu religijnemu Żydów w Polsce”. W październiku stypendium przedłużono na kolejne sześć miesięcy⁷¹. W 1947 r. ŻTKSP zdołało nawiązać korzystną współpracę z Joint⁷². Pod koniec tego roku także Ministerstwo Kultury i Sztuki przyznało 100 tys. zł na kupno dzieł sztuki, m.in. obrazów Artura Markowicza i Adolfa Messera⁷³. Prezes próbował, bez powodzenia, wystarać się o wsparcie w UNESCO oraz w Centralnym Instytucie Kultury⁷⁴.

Rok 1948, w którym obchodzono V rocznicę zrywu powstańczego w getcie, szczególnie obfitował w wydarzenia upamiętniające to wydarzenie. Ze względu na jego doniosłość historyczną i propagandową zarówno władze CKŻP, jak i Ministerstwo Kultury i Sztuki zapewniły odpowiednie środki na ten cel. ŻTKSP odgrywało główną rolę w przygotowaniach. Współpracowało z powołanym przez CKŻP Komitetem Organizacyjnym Obchodów V Rocznic Powstania w Getcie. Ministerstwo wyasygnowało specjalne fundusze na zorganizowanie retrospektywnej wystawy sztuki żydowskiej, konkursu na plakat rocznicowy, planowanej na 1949 r. wystawy objazdowej po Dolnym Śląsku oraz na ratowanie zabytków kultury. Subwencje przyznały także spółdzielnia „Społem” oraz Zarząd Miejski⁷⁵.

⁶⁰ Podhorizer (1947: 13).

⁶¹ AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1946, 11 XI).

⁶² AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 3 IV).

⁶³ Podhorizer (1947: 10).

⁶⁴ Zob.: AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1946, 6 XII; 1947, 15 I; 1947, 15 IV; 1947, 30 XII; 1948, 7 I; 1948, 23 VII; 1948, 10 X); AŻIH (ŻTKSP: 361/III/a, 1948, V–VIII).

⁶⁵ Centrala mieściła się w budynku CKŻP przy ul. Siennej. Dotacja była wypłacana do końca 1948 r. Zob.: AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 13 XI); bilans: AŻIH (ŻTKSP: 361/III/a, b, 1947, V–VI; 1947, 4 XII; 1948, V–VI).

⁶⁶ AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1948, 31 I).

⁶⁷ Budżety i preliminarze: AŻIH (ŻTKSP: 361/III/a, 1947, 20 I; 1947, X–XII).

⁶⁸ Od kwietnia do sierpnia 1948 r. w sprawozdaniu kasowym ŻTKSP widnieją donatorzy: CKŻP, MKiS, „Solidarność” (95 tys. zł), „Społem” (100 tys. zł), CG „Solidarność” (50 tys. zł) oraz dwie dotacje specjalne MKiS przeznaczone na wystawę; zob. AŻIH (ŻTKSP: 361/III/a, 1948, IV–VIII).

⁶⁹ AŻIH (ŻTKSP: 361/III/a, 1949 I).

⁷⁰ W dokumentacji znajduje się wiele pokwitowań zakupu obrazów. Zob. AŻIH (ŻTKSP: 361/III/d, 1948, 20 IX; 19 XI) – Krzysztof Henisz otrzymał 8 tys. zł za cztery grafiki z cyklu *Getto 1942*; 14 maja 1948 r. kupiono cztery obrazy S. Trachtera od Wiktora Ziółkowskiego, Lublin, Rynek 2; 22 grudnia 1947 r. Natan Gross z Łodzi otrzymał 30 tys. zł za obraz *Arab* M. Gottlieba; 3 czerwca 1947 r. Jonasz Stern otrzymał 15 tys. zł za trzy linoryty i rysunek, Henryk Eliowicz 25 tys. zł za *Portret kobiety* M. Eliowicza.

⁷¹ AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 2 V; 14 X).

⁷² Listy do AJDC (Joint) w USA zob. AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 12 III; 21 III; 29 V; 12 VIII).

⁷³ AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 4 XII); AŻIH (ŻTKSP: 361/III/b, 1948, 12 I).

⁷⁴ AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 2 V; 27 V).

⁷⁵ AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1948, 31 I; 19 III; 27 III; 10 X) – prośby do MKiS o dotacje: w wysokości 850 tys. zł (dotacje już otrzymane: 75 tys. zł od „Społem” i 500 tys. zł od CKŻP) i o 170 tys. zł na wystawę i katalog; o dotację

Dnia 6 listopada 1946 r. na pierwszym posiedzeniu Zarządu ŻTKSP zapadły decyzje dotyczące bieżących zadań. Postanowiono m.in. umieścić informacje o Towarzystwie w prasie polskiej i zagranicznej, rozpisać konkurs na portret klasyków literatury żydowskiej, zorganizować cykl odczytów na temat sztuki, rozesłać swoich przedstawicieli po kraju w celu poszukiwania i zakupów dzieł oraz zorganizować wystawę łódzkiej malarek Doroty Szenfeld i Sary Gliksman⁷⁶. Dnia 3 listopada, jeszcze przed zatwierdzeniem statutu, w sali obrad CKŻP odbył się pokaz prac przybyłego z ZSRR Rafała Mandelzweiga, zatytułowany „Martyrologia ludzka 1939–1945”⁷⁷. Do końca roku kupiono także kilka dzieł, członkowie Towarzystwa uczestniczyli w organizacji Studia Artystyczno-Malarskiego „Sztuka” w Łodzi, Zofia Rozensztrauch wzięła udział w pracach projektowych pawilonu martyrologii Muzeum Żydowskiego na Majdanku oraz w 1947 r. w pracach nad podobną ekspozycją w Auschwitz-Birkenau⁷⁸ (il. 1).

Preliminarz na rok 1947 złożony w prezydium CKŻP przewidywał: zakup dzieł sztuki, inwentaryzację zachowanych zabytków architektury, konkurs na plakat upamiętniający IV rocznicę powstania w getcie, wydanie albumu *Martyrologia Żydów polskich 1939–1945* złożonego z dzieł najwybitniejszych artystów żydowskich, ufundowanie stypendium dla studentów szkół plastycznych w Warszawie, Krakowie i Wrocławiu⁷⁹. Rozpoczęto także prace nad organizacją obchodów pięciolecia powstania w getcie.

Tak szeroko zakrojone plany świadczyły o tym, że Towarzystwo aspirowało do roli organizacji dysponującej największymi kompetencjami w zakresie sztuki żydowskiej oraz związku zawodowego mającego wpływ na wszystkie aspekty życia

środowiska artystycznego. Te zamierzenia stały się prawdopodobnie przyczyną konfliktu z CŻKH, który rozgorzał w styczniu 1947 r. W Archiwum ŻIH zachowała się ówczesna korespondencja między obiema instytucjami. W liście skierowanym do prezydium CKŻP Sandel wraz ze współpracownikami poddał krytyce kompetencje CKŻP, sposób tworzenia oraz wartość artystyczną gromadzonej przez Komitet kolekcji sztuki⁸⁰. W odpowiedzi władze Komitetu: Nachman Blumental, Michał Borwicz, dr Józef Kermisz i J. Wulf, podały w wątpliwość niewielkie, ich zdaniem, osiągnięcia Towarzystwa⁸¹. W odpowiedzi Sandel podkreślił znaczenie misji ŻTKSP powołanego przez CKŻP do „krzewienia sztuki wśród ludności żydowskiej, a więc ciężkiej na nim odpowiedzialności za jakość zbiorów sztuki i przyszłego Muzeum Sztuki Żydowskiej”⁸². Zainstniały spór przyczynił się do likwidacji ŻTKSP i przekazania jego kolekcji do Żydowskiego Instytutu Historycznego (utworzonego z CŻKH), który w maju 1947 r. znalazł lokum w gmachu dawnej Biblioteki Judaistycznej przy ul. Tłomackie 3/5.

Zanim nastąpił kres jego istnienia, ŻTKSP z powodzeniem zajmowało się realizacją założonych zadań. Jak już wspomniano, celem o pierwszorzędym znaczeniu była odbudowa środowiska artystycznego. Starano się go osiągnąć przez rozwój sieci kontaktów między twórcami, pomoc materialną, aktywizację zawodową (konkursy, wystawy, odczyty). Pośrednio działania te służyły także stworzeniu podstaw materialnych i intelektualnych przyszłego Muzeum.

Zamieszczanie anonsów w prasie żydowskiej i polskiej („Dzienniku Polskim”, „Wiadomościach Literackich”) na temat planów ŻTKSP zaowocowało dużym zainteresowaniem wśród artystów⁸³. Zgłaszając się do Towarzystwa, mogli znaleźć „punkt zaczepienia”, odszukać dawnych znajomych, uzyskać wsparcie finansowe i rzeczowe pozwalające często na urządzenie pracowni i rozpoczęcie pracy. Pomoc materialna okazała się najskuteczniejszym sposobem konsolidacji artystów wokół ŻTKSP. W 1946 r. fundusze przyznano: Markowi Włodarskiemu, Janinie Włodarskiej, Anatolowi Wróblewskiemu, Gizeli Huf-

na wystawę objazdową po Dolnym Śląsku – otrzymano 250 tys. zł; AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1948, 6 IX); AŻIH (ŻTKSP: 361/III/b, 1948, V–VI); AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1948, 19 III); AŻIH (ŻTKSP: 361/III/a, 1948, 21 V).

⁷⁶ Zarząd zwrócił się do CKŻP o przyznanie 50 tys. zł na organizację konkursu oraz 27 tys. zł na nagrody; zob. AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1946, 11 XI a).

⁷⁷ AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1946, 23 X). Zob. też: Kronika (1947); Biuletyn Prasowy (1946); *Martyrologia* (1946); *Opinia* (1946: 7); AŻIH (PP-297). Mandelzweig wkrótce po wystawie wyjechał do USA; zob. *Otwarcie wystawy Mandelzweiga* (1946).

⁷⁸ Zofia Rozensztrauch nad projektem pierwszej ekspozycji pracowała z Mojżeszem Lublińskim i Dawidem Opoczyńskim, w sprawie drugiej wystawy nawiązała współpracę z rzeźbiarzem Chaimem Hanftem, który podjął się tego zadania z entuzjazmem, opracował projekt tryptyku na główną ścianę pawilonu. AŻIH (ŻTKSP: 361/I/b, 1947, 7 I); AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 25 I). W Dziale Dokumentacji ŻIH znajduje się album fotograficzny dokumentujący otwarcie wystawy, nr inw. ŻIH (DD: 1788, 1800).

⁷⁹ AŻIH (ŻTKSP: 361/III/a, 1947, 20 I).

⁸⁰ AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 4 I).

⁸¹ AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 19 I).

⁸² AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f1947, 25 I).

⁸³ Ogłoszenia zawierały informacje o reaktywacji przedwojennego ŻTKSP, o tworzeniu Muzeum Żydowskiego, o wystawach zaplanowanych na 1948 r., a także prośby o oferty sprzedaży/dary dzieł, informacje na temat przedwojennej sztuki itp.; zob. AŻIH (ŻTKSP: 361/I/a, 1947, 25 VI) – odezwa zamieszczona w „Mostach”, „Naszym Życiu”, „Przełomie”, „Opinii” i „Naszym Słowie” z opisem dotychczasowych osiągnięć ŻTKSP i zaproszeniem do udziału w pracach nad albumem martyrologii Żydów polskich i leksykonem artystów.

Il. 1. Rafał Mandelzweig, *Izkor*, za: *Wystawa malarstwa i grafiki Mandelzweiga Rafała w Łodzi*, „Opinia”, 5/18 (25 IX 1946): 10

nagel, Józefowi Tomowi i Janinie Dobrzyńskiej, w 1947 r. – Aleksandrowi Bogenowi⁸⁴. W tym samym roku Natan Gutman i Szymon Fogelman, dzięki wsparciu materialnemu, mogli urządzić pracownię przy ul. Jagiellońskiej 28⁸⁵. W 1948 r. wsparcie uzyskał również Jan Czarnocki, który osiedlił się w Bydgoszczy i pracował jako nauczyciel⁸⁶. Roztoczono także opiekę nad utalentowanym chłopcem Kubą Gutermanem z Płocka⁸⁷. Inną formą pomocy były stypendia fundowane przez Gminę. W 1947 r. przyznano je Henryce Lwów i Gizeli Hufnagel-Klimaszewskiej⁸⁸. We wrześniu 1948 r. Towarzystwo zwróciło się do prezydium CKŻP o stypendium na dalsze kształcenie dla Marka Oberländera, absolwenta Państwowego Liceum Sztuk Plastycznych⁸⁹.

⁸⁴ AŻIH (ŻTKSP: 361/II/b, 1946, 30 XI; 21 XII; 1947, X).

⁸⁵ AŻIH (ŻTKSP: 361/II/b, 1947, 12 VIII). Środki przekazał Joint; zob. AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 30 VI).

⁸⁶ AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1948, 26 III). Czarnocki w 1939 r. pojechał do Świącan i tam malował razem z Aleksandrem Katzenbogenem (Bogenem). Spotykał się też z Sandlem w domu Racheli Suckewer. Po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej w czerwcu 1941 r. wstąpił do Wojska Polskiego i przebył drogę z Lenino do Berlina. W wojsku malował w Domu Żołnierza.

⁸⁷ AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 2 XII), prace Kuby Gutermana znajdują się w Muzeum ŻIH. Guterman jest grafikiem, ilustratorem książek, mieszka w Izraelu.

⁸⁸ AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, VI–VIII; 24 V).

⁸⁹ AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1948, 2 IX).

Na większą skalę prowadzono rozdawnictwo przydziałów farb, pędzli, dłut rzeźbiarskich i płótna wśród wszystkich zrzeszonych artystów i studentów szkół plastycznych działających w Warszawie, Łodzi, Krakowie, Szczecinie, Wałbrzychu, Wrocławiu, Sopocie i Bydgoszczy⁹⁰. Rzeczy te były wówczas w Polsce trudne do zdobycia, sprowadzano je z zagranicy, m.in. z USA

⁹⁰ AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947) – korespondencja z Jewish Labor Committee East Broadway NYC z 1947 r. dotycząca przesyłania farb; AŻIH (ŻTKSP: 361/II/b: 1947, 2 V, 1947 X–1948, X) – artyści z Krakowa: Jonasz Stern, Erna Rozensztajn, Emanuel Rympel, Zofia Wajngryn, Karol Ferster; AŻIH (ŻTKSP: 361/II/b: 1947, 5 V) – Anatol Wróblewski; AŻIH (ŻTKSP: 361/II/b: 1947, 18 VII) – artyści ze Szczecina; AŻIH (ŻTKSP: 361/II/b: 1947, 12 V) – Janina Dobrzyńska; AŻIH (ŻTKSP: 361/II/b: 1947, 1 IX) – Gizela Hufnaglówna, Anatol Wróblewski; AŻIH (ŻTKSP: 361/II/b: 1947, 5 IX, 16 XII, 20 XII) – artyści z Łodzi, Studio Artystyczno-Malarskie „Sztuka”; AŻIH (ŻTKSP: 361/II/b: 1947, 22 XI) – Judyta Sobel, studentka IV roku grafiki w WSSP w Łodzi; AŻIH (ŻTKSP: 361/II/b: 1947, 6 XII) – Floria Korzeniowska; AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 25 IV); AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1948, 1 IV).

Pokwitowania odbioru środków malarskich: AŻIH (ŻTKSP: 361/II/b, 1947): 22 V – Eugeniusz Arct; 24 V – Janina Dobrzyńska; 26 V – Hanna Sobol, Anna Kopczyńska; VI – artyści z Krakowa: Stern, Rympel, Weingrun, Nardeli, Paciorek-Lipowicz, Bau, Korzeniowski, Cybis-Rudzka, Jarema; 17 VII – Emanuel Messner; 9 IX – G. Gramowski; 11 IX – Marek Oberländer; 13 IX – Henryka Lwów; 27 IX – Anna Kopczyńska; 9 X – Józef Tom; 24 X – Helena Winogradow, studentka I roku PWSSP; 24 XI – Łucja Rudnicka, 9 XII – Anna i Bronisław Linke; AŻIH (ŻTKSP: 361/II/b, 1948): 6 IV – Franciszka Narbutto-wa; 31 V – Hanna Rudzka-Cybisowa.

za pośrednictwem Joint i Jewish Labor Committee, z Francji za pośrednictwem Związku Żydowskich Artystów Plastyków z Paryża⁹¹. Sandel prosił o nie także osoby, z którymi udało mu się nawiązać kontakt, m.in. pisał do Samuela Putermana do Montreilau, do Jakuba Apenszlaka do Nowego Jorku czy mieszkających w Paryżu Marka Szwarca i Icchaka Lichtensteina⁹².

Przynależność do ŻTKSP pozwalała również na uzyskanie poparcia znamienitych osobistości świata sztuki. Sandel zwracał się najczęściej do Marka Włodarskiego o protekcję dla członków Towarzystwa, m.in. dla Mojżesza Boruszka (przyjęcie do ZPAP), Izaaka Celnikiera, rzeźbiarza Fogelmana, Doroty Szenfeld (polecenie Związkowi Żydowskich Artystów Plastyków w Paryżu)⁹³.

Równoległe prowadzono szereg prac związanych z tworzeniem Muzeum Sztuki Żydowskiej. W pierwszym rządzie starano się zgromadzić obiekty odpowiednie do stworzenia ekspozycji poświęconych życiu religijnemu i codziennemu oraz twórczości artystów żydowskich od połowy XIX w. do czasów współczesnych⁹⁴. W styczniu 1947 r. zaczęły napływać pierwsze odpowiedzi na publikowane w prasie odezwy. Korzystając z nich, Sandel skontaktował się ze znajomymi artystami przebywającymi w Polsce i za granicą. Dzięki Ernie Rosenstein, która w połowie 1947 r. mieszkała w Londynie, uzyskał adresy mieszkających tam Henryka Gotliba, Georga Ehrlicha, Jankiela Adlera i Oskara Kokoschki⁹⁵. „Łącznikami” Towarzystwa w Paryżu byli Natan Rapaport i Zofia Rozensztrauch⁹⁶. Rzeźbiarz w liście z 19 marca 1948 r. raportował Sandlowi: „Mówiłem o Pańskich zamiarach z wszystkimi przyjeżdżającymi tu dygnitarzami i nic nie udało mi się dla panów zrobić. Być może za mało Pan szumu koło siebie robi. Tu odbyła się wystawa żydowskich malarzy – sprzedano 2 obrazy. Trudno mi jest Panu określić, jak tu nędznie żyją nasi koledzy i trudno się dziwić, że nie mają »stosunku« do naszych spraw”⁹⁷.

Do bardziej owocnych należała współpraca z Markiem Szwarem mieszkającym w Paryżu⁹⁸. W maju 1947 r. Szwarz poinformował ŻTKSP, że posiada prace graficzne z czasów łódzkich oraz fotografie swoich rzeźb⁹⁹. Sandel proponował mu zorganizowanie wystawy w Polsce, prosił też o adresy artystów żyjących za granicą¹⁰⁰. We wrześniu 1948 r. Szwarz zaoferował płaskorzeźbę – portret Bergelsona, którą Towarzystwo kupiło od niego za sumę 25 tys. zł¹⁰¹. Rzeźbę przywiózł z Paryża Chaim Goldberg¹⁰².

W marcu 1947 r. Sandel korespondował z byłym prezesem ŻTKSP Jakubem Apenszlakiem, mieszkającym wówczas w Nowym Jorku, redaktorem tamtejszej „Naszej Trybuny”¹⁰³. Wymiana myśli z dawnym kolegą była dla niego dużym wsparciem. W maju 1947 r. Apenszlak napisał poruszający list do Sandla: „Wzruszył mnie i głęboko ucieszył list Wasz [...] dowód pamięci o człowieku, który był założycielem ŻTKSP i prezesem tej instytucji do chwili wybuchu wojny. Cieszy mnie niezmiernie, żeście wskrzesili tak drogą memu sercu organizację. [...] W Polsce powstała nowoczesna sztuka żydowska i wierzę niezłomnie, że znów tam rozkwitnie dzięki twórcom, którzy pod waszym przewodem skupili się pod starym i naprawdę pełnym chwały sztandarem ŻTKSP”¹⁰⁴.

Zaproponował również pomoc w uzyskaniu środków finansowych na konserwację synagog w Pińczowie, Szydłowie, Krakowie oraz w zorganizowaniu wystawy sztuki żydowskiej (także współczesnej) w Muzeum Żydowskim w Nowym Jorku przy wsparciu m.in. Towarzystwa Przyjaciół „Naszej Trybuny”. Świadomy ogromu trudności pisał: „Trzeba mieć do tego dużo uporu i wytrwałości, ale tego nam, ludziom świadomym prawdy, że sztuka jest czymś niesłychanie ważnym w życiu narodu, chyba nie brak”¹⁰⁵. Ówczesny sekretarz ŻTKSP Henryk Eliowicz oraz Henryk Berlewi, pełni entuzjazmu dla pomysłu zorganizowania wystawy, zwrócili się o wsparcie do mieszkającego także

⁹¹ AŻIH (ŻTKSP: 361/1/f, 1947, 6 V); AŻIH (ŻTKSP: 361/1/f, 1947, 10 XII); AŻIH (ŻTKSP: 361/1/f, 1947, 25 VI); AŻIH (ŻTKSP: 361/1/f, 1947, 1 IX). Korespondencja dotycząca spraw celnych zob. AŻIH (ŻTKSP: 361/1/f, 1947, 11 XI).

⁹² AŻIH (ŻTKSP: 361/1/f, 1947, 29 V, 6 VI, 15 XI); AŻIH (ŻTKSP: 361/1/f, 1947, 30 V); (ŻTKSP: 361/1/f, 1947, 11 VI); AŻIH (ŻTKSP: 361/1/f, 1948, 24 IX) – list do S. Putermana.

⁹³ AŻIH (ŻTKSP: 361/1/f, 1948, 11 III; 10 X); AŻIH (ŻTKSP: 361/1/f, 1948, 15 IX).

⁹⁴ AŻIH (ŻTKSP: 361/1/f, 1947, 15 II).

⁹⁵ Listy do Erny Rosenstein zob. AŻIH (ŻTKSP: 361/1/f, 1947, 9 VI; 8 VIII).

⁹⁶ Zofia Rozensztrauch odwiedziła Natana Rapaporta w paryskiej pracowni, zamierzała podjąć studia w École des Beaux Arts, oferowała też swoją pomoc w pracach ŻTKSP. AŻIH (ŻTKSP: 361/1/f, 1947, 11 VI).

⁹⁷ AŻIH (ŻTKSP: 361/1/f, 1948, 18 III).

⁹⁸ Być może kontakt został nawiązany już w połowie 1946 r., kiedy artysta wraz z grupą intelektualistów francuskich odwiedził Kraków; zob. Przegląd Artystyczny (1946).

⁹⁹ Listy do Marka Szwarca zob. AŻIH (ŻTKSP: 361/1/f, 1947, 9 V; 15 XI).

¹⁰⁰ AŻIH (ŻTKSP: 361/1/f, 1947, 22 V; 6 VI).

¹⁰¹ Metaloplastyka znajduje się w zbiorach Muzeum ŻIH, nr inw. A-355.

¹⁰² AŻIH (ŻTKSP: 361/1/f, 1948, 8 IX; 15 X; 5 XI). W maju 1947 r. Goldberg mieszkał w Szczecinie; zob. AŻIH (ŻTKSP: 361/1/f, 1947, 27 V).

¹⁰³ Kontakt został nawiązany za pośrednictwem AJDC (Joint); zob. AŻIH (ŻTKSP: 361/1/f, 1947, 18 III).

¹⁰⁴ AŻIH (ŻTKSP: 361/1/f, 1947, 14 V).

¹⁰⁵ AŻIH (ŻTKSP: 361/1/f, 1947, 14 V).

w Nowym Jorku rzeźbiarza Abrahama Eisenberga¹⁰⁶. Jednak ten, chociaż popierał tę ideę, nie pozostawił im złudzeń co do czekających ich trudności. W listopadzie 1947 r. pisał: „Żeby nie należeć do kategorii artystów, którzy byli w stanie egzystować tylko dzięki pomocy wypłacanej przez rząd, do których należał nasz wielki Glicenstein i wielu innych artystów, ja postanowiłem przerzucić moją działalność na pomniki cmentarne i dzięki temu jakoś egzystuję. Cel wasz koledzy, aby uwiecznić pamięć naszych braci [...] mogą tylko dodać wam otuchy. Ja po tej stronie jestem gotów wam być pomocnym z całej mocy”¹⁰⁷.

W 1947 r. Sandel korespondował także z Jankielem Adlerem i Icchakiem Lichtensteinem, który przesłał mu książki i obiecał prowadzić w Nowym Jorku sprawy żydowskich artystów z Polski¹⁰⁸. W tym roku nawiązano też współpracę z bratem Natana Korzenia, Henrykiem Korenem mieszkającym w Toronto, przygotowującym wtedy monografię malarza¹⁰⁹. Na apel zamieszczony w „Naszej Trybunie” odpowiedzieli również Joseph Wilder i Jerzy Merkel. Ten pierwszy zaoferował ŻTKSP fotografie posiadanych rzeźb Henryka Hochmana, drugi zaś – portret Artura Markowicza swego pędzla¹¹⁰. W sierpniu za pośrednictwem Konsulatu Generalnego Polski w Tel Awiwie Towarzystwo nawiązało obiecujące kontakty z tamtejszym Muzeum, a także z malarzem Izaakiem Frenklem, który był jego rzecznikiem w Palestynie¹¹¹.

Jednak to dzięki wysiłkom działaczy Towarzystwa i jego „krajowych” współpracowników zbiory i zasób materiałów dotyczących sztuki żydowskiej stale się powiększały. Jak wynika z zachowanych źródeł, najbardziej pomocni byli: Jonasz Stern w Krakowie, Aleksander Bogen i Adam Muszka w Łodzi, Chaim Goldberg w Szczecinie¹¹². Stern pośredniczył w zakupach dzieł sztuki, rozdzielał przybory malarskie, informował o stanie śro-

dowiska krakowskiego¹¹³. W okresie 1947–1948 napłynęło wiele informacji i ofert sprzedaży. W styczniu 1947 r. Rudolf Beres z Katowic zaoferował prace Maurycego Gottlieba, w lutym prof. Jerzy Turek z Krakowa – grafiki Mojżesza Liliena oraz katalogi wystaw¹¹⁴. W tym roku kupiono cztery obrazy Symchy Trachtera od Wiktora Ziółkowskiego z Lublina¹¹⁵. Uzyskano także artykuł Aurelii Gottliebowej *Żydzi i twórczość Maurycego Gottlieba* opublikowany w 1932 r. w „Miesięczniku Żydowskim”¹¹⁶. Dzieła do kolekcji nabywano również za pośrednictwem współpracujących z Towarzystwem antykwariarzy. Najwięcej kupiono od Kazimierza Pochwalskiego i Michała Chajesa z Krakowa. Były to m.in. obrazy: Artura Markowicza, Adolfa Messera, Maurycego Gottlieba, Samuela Hirszenberga. Powiększanie zbiorów wymagało dużych nakładów finansowych, co z kolei powodowało deficyt w finansach Towarzystwa. Korespondencja z marszandami pełna jest informacji o trudnościach w regulowaniu zaciągniętych zobowiązań¹¹⁷. Sandel wykorzystywał wszelkie możliwości zdobycia obiektów do kolekcji, m.in. w 1947 r. zorganizował razem z Wojewódzkim Komitetem Żydowskim w Lublinie poszukiwania dzieł artystów żydowskich pozostawionych w Kazimierzu Dolnym we wrześniu 1939 r.¹¹⁸ Interweniował u władz w sprawie wywozu dzieł sztuki, m.in. w 1948 r. w MKiS próbował zapobiec utracie obrazów Samuela Hirszenberga, w sprawie zabezpieczenia zabytków architektury, cmentarzy (m.in. zbezczeszczonego w czasie wojny nagrobka Artura Markowicza), czynił starania o rewindykację zrabowanych dzieł sztuki żydowskiej¹¹⁹.

¹¹³ Stern wrócił do Krakowa 29 kwietnia 1945 r., mieszkał przy ul. Wiślniej 4/10. Korespondencja z A. Sternem zob.: AŻIH (ŻTKSP: 361/1/f, 1947, 9 I, 7 VII); AŻIH (ŻTKSP: 361/1/f, 1948, 1 VI).

¹¹⁴ AŻIH (ŻTKSP: 361/1/f, 1947, 13 II).

¹¹⁵ AŻIH (ŻTKSP: 361/1/f, 1947, 3 XI); korespondencja W. Ziółkowskiego zob. AŻIH (ŻTKSP: 361/1/f, 1948, 28 V; 31 V; 19 VI). Wiktor Ziółkowski, krytyk sztuki, otrzymał obrazy od zaprzyjaźnionego z Trachterem księdza Zalewskiego.

¹¹⁶ AŻIH (ŻTKSP: 361/1/f, 1947, 28 XII).

¹¹⁷ Korespondencja z K. Pochwalskim, M. Chajesem z lat 1947–1948 zob.: AŻIH (ŻTKSP: 361/1/f, 1948, III) – dot. obrazów A. Markowicza i *Głowy starca* M. Gottlieba; AŻIH (ŻTKSP: 361/1/f, 1947, 29 XI, 1948, 12 II) – dot. zakupu *Portretu Artura Markowicza* Jerzego Merkla od M. Chajesa, obrazów M. Hanemanna i R. Immerglücka.

¹¹⁸ Korespondencja w sprawie organizacji poszukiwań zob. AŻIH (ŻTKSP: 361/1/f, 1947, 22 V; 12 VII).

¹¹⁹ Korespondencja z MKiS, dotycząca m.in. kwestii rewindykacji dzieł sztuki, ankiet nadesłanych do CKŻP dotyczących strat wojennych będących podstawą do rewindykacji na terenie Niemiec oraz kolekcji Muzeum Żydowskiego im. M. Bersohna znajdującej we Frankfurcie nad Menem, zob. AŻIH (ŻTKSP: 361/1/f, 1948, V; 3 III).

¹⁰⁶ Abraham Eisenberg (1879–1956) – rzeźbiarz, dramaturg i teatrolog. Studiował w Warszawie i Paryżu. Mieszkał na stałe w Warszawie, od 1924 r. w Nowym Jorku. Rzeźbił sceny rodzajowe o tematyce czerpanej z tradycji żydowskiej, portrety, pomniki.

¹⁰⁷ AŻIH (ŻTKSP: 361/1/f, 1947, 13 XI).

¹⁰⁸ AŻIH (ŻTKSP: 361/1/f, 1947, 30 V) – I. Lichtenstein; AŻIH (ŻTKSP: 361/1/f, 1947, 12 IX) – J. Adler.

¹⁰⁹ AŻIH (ŻTKSP: 361/1/f, 1947, 6 X); AŻIH (ŻTKSP: 361/1/f, 1948, 5 IV). Koren przekazał informację o dwóch obrazach Korzenia zob. AŻIH (ŻTKSP: 361/1/f, 1947, 22 V).

¹¹⁰ AŻIH (ŻTKSP: 361/1/f, 1947, 3 XI); AŻIH (ŻTKSP: 361/1/f, 1948, 18 II).

¹¹¹ AŻIH (ŻTKSP: 361/1/f, 1947, 28 VIII); AŻIH (ŻTKSP: 361/1/f, 1947, 10 VI).

¹¹² Korespondencja z A. Muszką zob. AŻIH (ŻTKSP: 361/1/f, 1946, 18 XI; 21 XII); korespondencja z Ch. Goldbergem zob. AŻIH (ŻTKSP: 361/1/f, 1947, 25 V; 16 VI).

W ramach prac nad organizacją przyszłego Muzeum ŻTKSP tworzyło spis artystów i ludzi kultury, którzy stracili życie podczas drugiej wojny światowej. Współpracowało przy tym z innymi instytucjami, również przygotowującymi listy strat: ze Związkiem Polskich Artystów Plastyków, z redakcją „Głosu Plastyków”, ze Związkiem Żydowskich Plastyków w Paryżu, z Towarzystwem Zachęty Sztuk Pięknych, ze Związkiem Nauczycielstwa Polskiego¹²⁰. Ideą Sandla było opublikowanie wyników tej pracy w formie leksykonu. Wydanie pierwszego tomu planowano na 1948 r.¹²¹

Kolejnym krokiem do rekonstrukcji życia artystycznego była aktywizacja środowiska, polegająca na organizacji konkursów plastycznych i wystaw. W latach 1946–1948 odbył się konkurs na portret pisarza żydowskiego oraz dwa konkursy na plakat upamiętniający IV i V rocznicę powstania w getcie warszawskim. Wszystkie były finansowane przez CKŻP.

O organizacji pierwszego konkursu zdecydowano podczas wspomnianego już posiedzenia Zarządu ŻTKSP dnia 6 listopada 1946 r. Powodem jego rozpisania była troska o poziom twórczości plastycznej. Sandel w memoriale do Prezydium CKŻP z 11 listopada zwrócił uwagę na potrzebę podniesienia jakości artystycznej portretów publikowanych w prasie i nabywanych przez oddziały terenowe Komitetów Żydowskich¹²². Konkurs został ogłoszony dwukrotnie – 30 listopada i 6 grudnia tego roku. W jego zakres wchodziło wykonanie, w technice dowolnej, wizerunków literatów żydowskich: Izraela Lejbusza Pereca, Szaloma Asza, Mojżesza Sforima, Szołema Alejchema i Nachuma Bialika. Prace należało złożyć w biurze ŻTKSP do 1 marca. Dla zwycięzcy rywalizacji wyznaczono nagrodę w wysokości 10 tys. zł, dla zdobywcy drugiego miejsca – 7 tys. zł, trzeciego – 5 tys. zł. Najlepsze prace miało zakupić ŻTKSP na potrzeby żydowskich instytucji¹²³. Wpłynęło 21 portretów, w większości autorstwa artystów łódzkich. Dnia 6 marca 1947 r. komisja w składzie: Józef Sandel, Henryk Schnier z Wydziału KiP CKŻP, Zofia Rozenstrauch – przedstawiciele ŻTKSP, prof. Józef Sack z ramienia prezydium CKŻP, rozstrzygnęła konkurs. Pierwszej nagrody nie przyznano. Dwie drugie nagrody za portret Szołema Alejchema otrzymali Henryk Hechtkopf i Szaja Wajnsztok. Dwie trzecie nagrody przyznano Beniaminowi

¹²⁰ AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 25 VI; 13 VI; 9 X; 18 XI); AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1948, VI; 25 VII).

¹²¹ Zob. AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 16 XI), Sandel opublikował część wyników tej pracy w 1957 r.; zob. Sandel (1957).

¹²² AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1946, 11 XI).

¹²³ AŻIH (ŻTKSP: 361/I/c, 1946, 30 XI; 6 XII); Przegląd Artystyczny (1947, 1–2).

Pacanowskiemu za metaloplastyki przedstawiające Nachuma Bialika i Mendelę Mojcher Sforima. Wyróżnienie, w wysokości 3 tys. zł, otrzymał Izaak Rejzman za wizerunek Szaloma Asza¹²⁴. W zbiorach ŻIH znajdują się nagrodzone portrety: Henryka Hechtkopfa, Szołema Alejchema, Szai Wajnsztoka, Szaloma Asza, Izaaka Rejzmana¹²⁵ (il. 2).

Il. 2. Plakat na II rocznicę powstania w getcie warszawskim, 1945, za: „Nasze Słowo”, 7–8 (19 IV 1948): 24

Ważniejszym przedsięwzięciem, także ze względów politycznych, były konkursy na plakaty upamiętniające IV i V rocznicę powstania w getcie¹²⁶. Wykorzystanie tak nośnego środka

¹²⁴ Przegląd Artystyczny (1947, 4–5); AŻIH (ŻTKSP: 361/I/c 1947, 6 VI).

¹²⁵ W kolekcji ŻIH znajdują się też inne prace konkursowe: trzy portrety Szołema Alejchema – jeden autorstwa J. Walfisza i dwa niesygnowane, trzy I.L. Pereca – w tym autorstwa Szai Wajnsztoka, dwa Szaloma Asza sygnowane inicjałem „B”, jeden *Portret Chaima Nachuma Bialika* oraz dwa wizerunki Mendelę Mojcher Sforima. Poza tym w kolekcji znajdują się wykonywane na potrzeby propagandowe CKŻP portrety autorstwa Szai Wajnsztoka: Halpera Leiwika – lewicowego poety i dramaturga, Eljasza Gutkowskiego, członka PPS Jochanana Morgenszterna, Icchaka Schipera, Szymona Dubnowa. Jedynym osobistym portretem w tym zbiorze jest rysunek Hechtkopfa przedstawiający profil Józefa Sandla, wykonany w Łodzi w 1947 r.

¹²⁶ Wcześniejsze rocznice były podkreślane skromnymi środkami – prasa żydowska publikowała okolicznościowe artykuły ilustrowane grafikami i fotografiami. W 1946 r. „Nasze Słowo” wydało jednodniówkę z plakatem

wizualnego, jakim jest plakat, stanowiło jeden z elementów działań propagandowych CKŻP zmierzających do zmiany wizerunku Żydów – z biernych ofiar nazizmu w bojowników stawiających, ramię w ramię z polskim podziemiem, zbrojny opór okupantowi¹²⁷. Pomysł rozpisania konkursu pochodził od Natana Rapaporta¹²⁸. W styczniu i lutym 1947 r. ogłoszono go w prasie żydowskiej. Do udziału w rywalizacji zaproszono wszystkich chętnych bez względu na narodowość¹²⁹. Plakat, wykonany w technice dowolnej w trzech kolorach, o wymiarach 50 × 17 cm, miał zawierać hasło: *19 IV 1943 Bojownikom o godność narodu żydowskiego w czwartą rocznicę Powstania w Getcie Warszawskim*, motyw żydowski, symbol walki powstańczej. Projekty opatrzone godłem należało złożyć w biurze ŻTKSP do 15 marca. Dnia 20 marca jury w składzie: Józef Sandel – przewodniczący, Zofia Rozensztrauch, z ramienia CKŻP – Marek Bitter, Henryk Szner i Stefan Grajek, oraz reprezentant artystów łódzkich Benjamin Pacanowski, spośród 17 nadesłanych prac wybrało najlepsze. Pierwszą nagrodę przyznano Adamowi Muszce – 20 tys. zł, dwie drugie – po 5 tys. zł otrzymali Dora Szenfeld i Jecheskiel Mucznik, wyróżnienie przyznano Henrykowi Hechtkopfowi¹³⁰. Plakaty Muszki i Hechtkopfa powielono¹³¹ (il. 3).

Konkurs rozpisany w 1948 r. był jednym z wielu przedsięwzięć mających uświetnić, przygotowywane z dużym rozmachem przez wszystkie organizacje żydowskie, obchody V rocznicy powstania. W styczniu ukazały się w prasie jego warunki¹³². Na projekcie o formacie 65 × 45 cm miał się znaleźć napis w kilku językach: *Oni walczyli za nasz honor i wolność 19 IV 1943–19 IV 1948*. Technika i ilość barw były dowolne. Prace należało składać w siedzibie Towarzystwa do 20 lutego. Nagrody, dużo wyższe niż w poprzedniej edycji, wynosiły: I miejsce – 100 tys. zł, II – 50 tys. zł, III – 30 tys. zł. Tym razem postarano się także o zapewnienie większej liczby uczestników, rozsyłając

rocznicowym; zob. Jednodniówka *Nasze Słowo* (1946). O konkursach zob. też Piątkowska (2004).

¹²⁷ Plakat żydowski miał bogatą tradycję w Polsce międzywojennej; zob. *The Power of Persuasion* (1999).

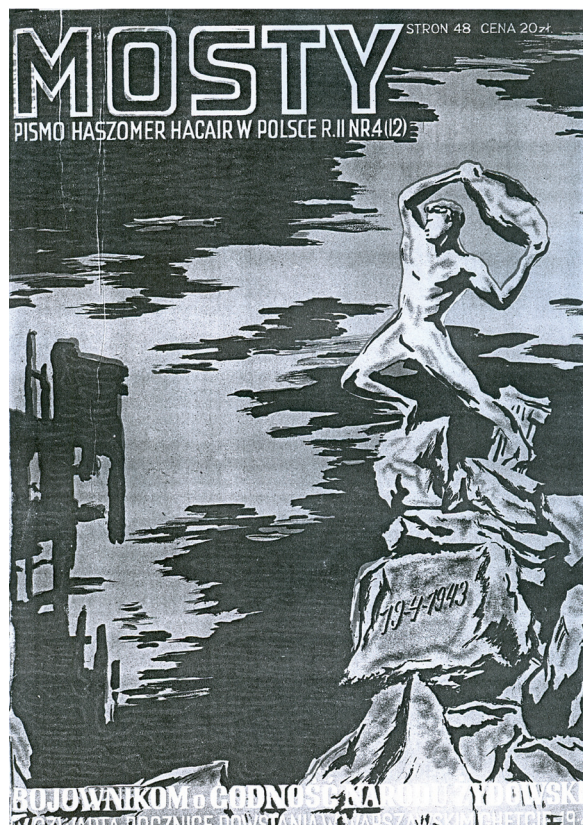
¹²⁸ AŻIH (ŻTKSP: 361/1/a, 1947, 10 I).

¹²⁹ AŻIH (ŻTKSP: 361/1/c, 1947, 14 II).

¹³⁰ AŻIH (ŻTKSP: 361/1/f, 1947, III).

¹³¹ W kolekcji Muzeum ŻIH znajduje się 6 projektów, pracą konkursową było zapewne *Getto walczy* autorstwa Zofii Rozensztrauch, zdobiące okładkę rocznicowego numeru „*Naszego Słowa*” 7/19 (19 IV 1947); zob. też *Mosty* (1947) z 19 kwietnia, okładka. Konkurs wywołał różne komentarze artystów, których prace nie zdobyły uznania jury. Jan Słomczyński, artysta grafik propagandowy Centralnego Komitetu Wojewódzkiego, skrytykował zbyt krótki termin, zbyt długi tekst i wymóg zapisania go także w języku żydowskim oraz format projektu; zob. AŻIH (ŻTKSP: 361/1/f, 1947, 5 III).

¹³² ŻAP, *Biuletyn* (1948); *Nasze Słowo* (1948).

Il. 3. Plakat na IV rocznicę powstania w getcie warszawskim, 1947, za: „*Mosty*”, 4 (19 IV 1947), okładka

zaproszenia do znanych osobistości świata sztuki. Otrzymali je m.in. Marek Włodarski, Mieczysław Berman, Tadeusz Gronowski, przedwojenny autor plakatów, Tadeusz Trepkowski, Ignacy Witz, Artur Nacht Samborski, a także ZPAP w Krakowie¹³³. Wpłynęło 61 prac z Polski i z zagranicy. Projekty od 3 lutego były wystawione w sali konferencyjnej CKŻP. Jury pod przewodnictwem prof. Marka Włodarskiego obradowało 25 lutego 1948 r. Pierwszej nagrody nie przyznało. Drugą otrzymał Henryk Hechtkopf, trzecie nagrody otrzymali: Tadeusz Gronowski, Dorota Szenfeld i Tomasz Gleb. Prace Tadeusza Trepkowskiego, Antoniego Świętego, Chaima Hanfta, Adama Muszki, Czesława Kowalskiego (Żyrardów), M. Behelfera (Paryż) oraz Izaaka Rejzmana (Łódź) zostały wyróżnione nagrodami po 10 tys. zł. Plakat Hechtkopfa został powielony, a Józef Tom wykonał według niego projekt pamiątkowego znaczka pocztowego¹³⁴. Zna-

¹³³ AŻIH (ŻTKSP: 361/1/f, 1948, I).

¹³⁴ AŻIH (ŻTKSP: 361/1/b, 1948, III) – komunikat do prasy.

Wśród autorów, poza nagrodzonymi, byli m.in. Seweryn Jasiński z Krakowa (godło Heros), Seweryn Dalkowski ze Szczecina, Józef Bau z Krakowa (godło Rebeka), prof. SSP w Krakowie Jerzy Karolak (godło Wielki Tydzień); zob. AŻIH (ŻTKSP: 361/1/f, 1948, 7 III; 20 IV; 25 IV; 13 VIII).

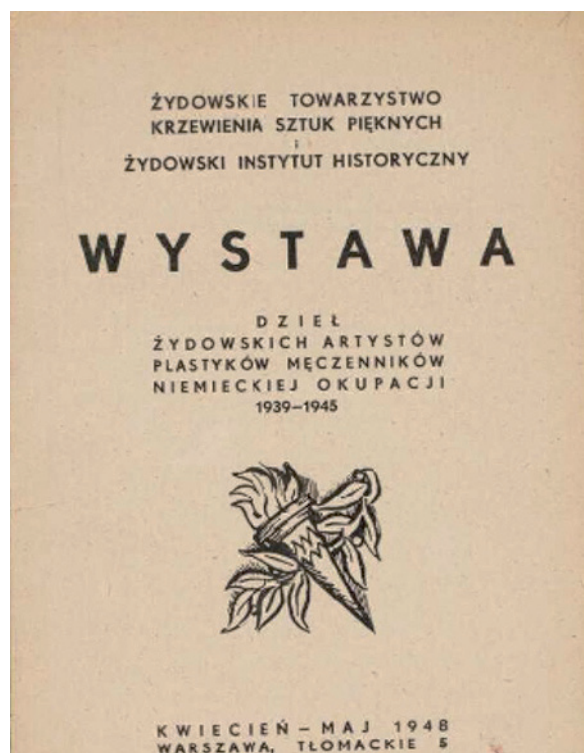

mienny w tej edycji konkursu był brak odniesień do żydowskiej historii, co uwidoczniło się zarówno w samym hasle plakatu, jak i w braku symboliki żydowskiej w większości projektów. Świadczyły to o dążeniach środowisk żydowskich do nadania zrywowi powstańców wymiaru uniwersalnego i włączenia go w nurt polskiej walki o wolność (il. 4).

Il. 4. Henryk Hechtkopf, plakat na V rocznicę powstania w getcie warszawskim, 1948, za: Ghetto Fighters House Archives, nr 30459, http://www.infocenters.co.il/gfh/notebook_ext.asp?book=133245&lang=eng&site=gfh

Kolejnym wydarzeniem kulturalnym zorganizowanym przez ŻTKSP w 1948 r. była „Wystawa dzieł żydowskich artystów plastyków męczenników niemieckiej okupacji 1939–1945”, otwarta 19 kwietnia w siedzibie ŻIH przy ul. Tłomackie. Prezentowała ona dorobek 57 plastyków, przedstawiceli wszystkich ważniejszych środowisk artystycznych Polski przed 1939 r. Było to 105 dzieł malarskich i rysunkowych, grafik i rzeźb pochodzących ze zbiorów ŻTKSP, ŻIH, Jointu, CKŻP, Muzeum Narodowego w Warszawie, Miejskiego Muzeum Historii i Sztuki w Łodzi oraz z kolekcji prywatnych¹³⁵ (il. 5). Jej otwarcie poprzedziły opisane już dwuletnie intensywne przygotowania.

Il. 5. Wystawa dzieł żydowskich artystów plastyków męczenników niemieckiej okupacji 1939–1945, katalog, Warszawa 1948, okładka, za: <http://rynecki.org/exhibitions-collections/>

Ekspozycja trwała do 19 czerwca. Była istotnym wydarzeniem w pierwszych latach powojennej historii Polski, cieszyła się dużą popularnością wśród odbiorców, miała pozytywne recenzje w prasie, również zagranicznej¹³⁶. ŻTKSP postarało się o szerokie rozpropagowanie wystawy. Zachowały się listy do redakcji czasopism, do intelektualistów (m.in. do prof. Juliana Krajewskiego, Mieczysława Jachimowicza), a nawet do Polskiego Radia z informacją o ekspozycji i z prośbą o recenzje¹³⁷. Aleksander Bogen w recenzji zamieszczonej w „Naszym Słowie” podkreślał wieloraki wymiar tego przedsięwzięcia: „Historia ludzkości mówi nam o tym, że wartości duchowych, kultury danego narodu nie można zniszczyć. Można zabić człowieka, ale nigdy jego spuścizny duchowej. Urządzona staraniem ŻTKSP pośmiertna wystawa dzieł plastycznych artystów zamordowanych przez bestię hitlerowską świadczy o tym wymownie [...]. Ta wystawa zgromadzona przez Towarzystwo i jego dyrektora Józefa Sandla podnosi estetyczną kulturę widza, jest też surowym memento dla świata żydowskiego wołającym o zdrowe i silne podstawy dla przyszłej sztuki narodowej, bujnie rozkwi-

¹³⁶ Wolni Ludzie (1948); Opinia (1948); Związkowiec (1948); Canadian Jewish Weekly (1948).

¹³⁷ AŻIH (ŻTKSP: 361/1/f, 1948, V).

¹³⁵ Wystawa dzieł żydowskich artystów (1948).

tającej na gruncie własnej państwowości. Wystawa ta, będąc ułamkowym odzwierciedleniem naszej bogatej tradycji, napawa nas równocześnie otuchą i wiarą w potencjalne możliwości twórcze plastyki żydowskiej¹³⁸.

Realizacja ekspozycji była podsumowaniem ponaddwuletniej pracy ŻTKSP, hołdem złożonym osiągnięciom sztuki żydowskiej, a także, jak napisał we wstępie do katalogu jej twórca – Józef Sandel, przestrożą przed możliwością powtórzenia się Zagłady. Stanowiła symboliczne przejście między przeszłością a przyszłością, była obietnicą rekonstrukcji utraconego świata w nowej Polsce. Z okazji otwarcia wystawy Sandel opublikował artykuł o propagandowym wydźwięku, będący wyrazem zmieniających się nastrojów politycznych w państwie, jednocześnie wskazujący na zadania stojące przed żydowskimi artystami (il. 6). Za wzór do naśladowania uznał postawę artystyczną Romana Kramsztyka – przedstawiciela zasymilowanej inteligencji, który w obliczu tragedii narodu porzucił swoją niezaangażowaną „burżuazyjną” sztukę na rzecz upamiętnienia tragedii Żydów: „Od tej chwili [...] Staje się on piękną pozyturą, bojownikiem o żydowskie i czysto ludzkie ideały [...]. Obraz jego wskazuje nam dokładnie nie tylko nędzę, lecz również i siłę moralną i atmosferę duchową. Jego wyostrzony intelekt nakazuje mu, by żydowscy artyści zaraz natychmiast po hitlerowskiej grodzie wzięli się do odtwarzania tragedii polskich Żydów. By cały świat ujrzał, przez jaką gehennę przeszedł naród żydowski bez żadnej winy. Niech wie, że narodowi temu należy się od świata najwyższy wymiar sprawiedliwości”¹³⁹.

W sierpniu 1948 r., z okazji odbywającego się we Wrocławiu Kongresu Intelktualistów, Towarzystwo zorganizowało w salach ŻIH podobną ekspozycję zatytułowaną „Uratowane dzieła sztuki artystów żydowskich”¹⁴⁰. Na ekspozycji pokazano 62 dzieła 62 plastyków, podobnie jak na wcześniejszej reprezentujących sztukę żydowską przedwojennej Polski. Jej kontynuacją była „Wystawa Objazdowa Uratowanych Dzieł Sztuki Artystów Żydów dla Dolnego Śląska”, zorganizowana wiosną 1949 r.¹⁴¹

¹³⁸ Bogen (1948).

¹³⁹ Sandel (1948).

¹⁴⁰ *Uratowane dzieła sztuki* (1948).

¹⁴¹ Komisarzami wystawy, trwającej od 6 lutego do 27 czerwca 1949 r., byli: Józef Sandel, Ernestyna Podhorizer oraz Henryk Eliowicz (ówczesny sekretarz i skarbnik Towarzystwa). Była ona eksponowana w następujących miejscowościach: Wrocław (6–20 lutego), Dzierżoniów (6–27 marca), Świdnica (3–24 kwietnia), Wałbrzych (8–29 maja), Legnica (6–27 czerwca). Wystawa wzbudziła wielkie zainteresowanie społeczeństwa Dolnego Śląska, o czym świadczyła frekwencja – odwiedziło ją ponad 10 tys. osób, a także zapisy w Księdze Pamiękowej, liczne artykuły i notatki w prasie polskiej i żydowskiej, zob. m.in.: Gaze-

mentem kulminacyjnym procesu odradzania się żydowskiego życia, a jednocześnie znakiem jego końca była budowa Pomnika Bohaterów Getta w Warszawie – jednej z pierwszych w pełni socrealistycznych realizacji w kraju¹⁴². Koordynacją prac zajmowała się utworzona jeszcze w 1946 r., w ramach CKŻP, Komisja Budowy Pomnika, w skład której weszli działacze polityczni: Adolf Berman, Icchak Cukierman i Bernard Falk. ŻTKSP aktywnie uczestniczyło w przygotowaniach do realizacji zadania. Przygotowanie projektu powierzono Natanowi Rapaportowi cieszącemu się wówczas uznaniem władz ZSRR¹⁴³. Projekt architektoniczny wykonał Leon Marek Suzin¹⁴⁴. Koszty budowy pokryto dzięki ofiarności instytucji żydowskich, m.in. Joint, ze składek prowadzonych w kraju i za granicą oraz sprzedaży cegiełek¹⁴⁵. Odsłonięcie pomnika 19 kwietnia 1948 r. było wielkim świętem i międzynarodową uroczystością polityczną zarazem¹⁴⁶ (il. 7).

Forma monumentu, nawiązująca do Ściany Komunistów paryskiego cmentarza Pere-Lachese, ma wielowymiarową wymowę. Wysoki na 11 metrów, obłożony blokami labradorytu, flankowany przez menory, podtrzymywane przez pary lwów, stoi na platformie. Frontalna, wielopostaciowa scena zatytułowana *Walka* jest pełna ekspresji i patosu. Doniosłość wydarzeń podkreślają nawiązania do historii biblijnych, w warstwie formalnej zaś odwołanie do sztuki Michała Anioła. Przywódca powstania – pólnagi, młody heros przywoździ na myśl Dawida, a klęczący u jego stóp starzec – Mojżesza. U dołu widnieje napis *Naród żydowski swym bojownikom i męczennikom* w języku polskim, żydowskim i hebrajskim.

ta Robotnicza (1949); Słowo Polskie (1949, Wrocław); Słowo Polskie (1949, Jelenia Góra); Mosty (1949); Dos Naje Lebn (1949); Niderszleziszze Cajtung (1949); Opinia (1949); Fołks-Sztyme (1949); Trybuna Robotnicza (1949); Przegląd Artystyczny (1949).

¹⁴² W pobliżu jest pomnik z 1946 r., na płycie z piaskowca napisy w języku polskim, hebrajskim i żydowskim: *Tym, którzy polegli w bezprzykładnej, bohaterskiej walce o godność i wolność narodu żydowskiego, o wolną Polskę, o wyzwolenie ludzkości. Żydzi Polscy.*

¹⁴³ Janasowicz (1947); Mosty (1947). Pomnik w latach 50. poddano renowacji ze względu na zniszczenia wywołane niewłaściwym zabezpieczeniem płyt granitowych. Prace powierzono architektowi dr. W. Kosińskiemu; zob. Fołks Sztyme (1957). Zob. też *The Art. Of Memory* (1994: 103–107).

¹⁴⁴ Leon Marek Suzin (1901–1976) – architekt, malarz. Studiował na Politechnice Warszawskiej. Wykładał na Wydziale Architektury PW i w Państwowej Żeńskiej Szkole Architektury im. S. Noakowskiego w Warszawie. Autor wielu budynków w Warszawie, m.in. przed 1939 r. – budynek Związku Zawodowego Pracowników Samorządu Terytorialnego RP przy Alejach Jerozolimskich 91, po wojnie – Centrala Handlowa „Ciech” przy ul. Jasnej 12, kierował odbudową kościoła garnizonowego przy ul. Długiej. Autor monumentów, m.in. Pomnik Bohaterów Getta, Pomnik Żołnierza I Armii Wojska Polskiego.

¹⁴⁵ Rozprowadzanych m.in. przez ŻTKSP.

¹⁴⁶ O pomnikach Holocaustu zob. *The Art. Of Memory* (1994).

Z ŻYCIA KULTURALNEGO

Józef Sandel

POŚMIERTNA WYSTAWA

57-u — żydowskich art.-plastyków, męczenników czasów okupacji 1939–45 r.

Bruno Schjold

„U chorego“.

Ta wystawa jest niewątpliwie najwspanialszą ze wszystkich wystaw, jakie się kiedykolwiek odbyły. Dotychczas bowiem, na szczęście, kultura ludzka takiej improwizacji nie notowała. Niemcy mordowali i wandalizowali — oto ci — którzy sami wybrali się jako narzędzia handlujących czynów, wynikiem których jest ta oto wystawa.

Wraczamy na salę wystawową. Choć jest ona wspaniała, zalana złotymi blaskami słońca i na ścianach jej są zawieszono długie dwustronne płótkane obrazów, tak jak to bywa na każdej dobrej wystawie — to jednak nad tą salą ciąży niewysłowiona cnota i żaloba.

Wydaje się, jakby obrazy wznosiły dzieki-czynne modły za wydobycie ich z otchłami zagłady. Bardziej niż kiedykolwiek zbliża nas wystawione tu każde dzieło do swego twócy.

Przez każdy obraz przemawia twórcy duch zamordowanego. Nad drzewami środkowymi wisi wielki, na drzewie malowany obraz Jana Gotarda. Twórca należy do grupy artystów św. Łukasza — pochodzi jak gdyby z innego świata, a mimo to, ów ascetyczny profesor akademii warszawskiej dostał się również w szpony hitlerowskich „praw”. Bo oto w roku pańskim 1944 po narodzeniu Chrystusa zamordowano tego gorliwego chrześcijanina na tyłku drągiem, w napolekonym na ułdy odkryty cechy żyda.

W sąsiedztwie wisi obraz braci Seidenbeutów, Efraima i Menaszego. W obaju przejawiało się najdłuższe misterium natury, która obydwoem nadała takie zewnętrzne podobieństwo, iż często błyscy im ludzie brali jednego za drugiego. Lecz także ich talent twórcy, stojący na wysokim poziomie artystycznym był przedziwnie u obu jednaki.

Prace ich były wybitnie oryginalne, wykonane wyjątkowo czysto, jak gdyby tworzyli z myśla, by nie dać krytyce możliwości korygowania ich dzieł.

Dochodzimy do innej ściany, gdzie znowu stajemy przed tymi, którzy wciągnęli znowu w młyn hitlerowskiej zagłady. Patrz na nas pejarz i „dziecynka z lalką” Romana Kramsztyka, był to człowiek światłowy, w całym tego słowa znaczeniu. Zwiędził i poznał kawał świata. Obrazy jego stały na poziomie wyso-

kłej kultury. I on nie był Żydem we wład-cywnym tego słowa znaczeniu. Kochał bardzo swą ojczyznę Polskę, zwłaszcza Warszawę, lecz żył przeważnie zagranicą. Nieszczęsny los chciał, że był on w Polsce właśnie wówczas, gdy w 1939 r. laszary niemieckie wymszterowały na podbój Wschodu. Kramsztyk stał się ofiarą getta, choć mieszkając jego i atelier mieściły się w dzielnicy polskiej. Artysta wyrósł w getcie na ducha buntarza, stał się sumieniem arty-ście-intelektualisty. Zapomniał on w obliczu

Roman Kramsztyk „Dziecko z lalką“.

hańby w jaką pograżono ludzkość i człowieka, a swym własnym tragicznym położeniu.

W górce, nad innymi drzewami wisi obraz przedstawiający 2 nagie kobiety na plaży. Obraz ten malował żydowski lekarz, poeta i naukowiec, dr Emil Schnajdel, który, by móc malować, zamienił dobrobyt na ubóstwo. Hitler zabezpieczył go na wieki przy pomocy swych „środków duchowych” w lwowskim obozie ja-nowskim.

Feliks Fridman był zawsze tam, gdzie trzeba było wykonać jakąś misję artystyczną. 1-go lub też 2-go września 1939 roku pokonał się on ze mną w Kazimierzu słowami: „Nie wolno mi tu pozostać, mam w Warszawie starszą matkę. Rozmniecie co to znaczy!” I biegł co sił do Warszawy, do matki.

Nie każdy chce przyjąć jałmużnę, nawet gdy chodzi o własne życie. Meir Szriehel, młody i zdrowy nie chciał pozostać dużyym swym chrześcijańskim przyjacielom. Obawa przed narażeniem swoich kolegów na niebezpieczeństwo była silniejszą od bezpieczeństwa własnego życia. Przeciępnął i poszedł...

W raju sztuki kwitnęli pięknym kwiecieniem Czezanowski i Abraham Friedman. Wielki skarb tradycji polsko-żydowskiej oscał w obrazy Adolla Bernama i Manrycego Trebacia — byli oni sercem i mózgiem żydowskiej idylli malomiaszczkowej.

Wielką fantazją są nacechowane dzieła oryginalnego i utalentowanego rysownika Brunona Szulca, który obdarował również i literaturę polską kilkoma cennymi dziełami. I jego życie ścierał się z niemieckim.

Zginął w swym rodzinnym mieście, w Drohobyczu.

Szymon Trachter był artystą o wspaniałych zdolnościach podchwytliwym najdrobniejszych odcieni i wibracji kolorów. Jacek Maiczewski, widząc raz na wystawie obraz porcażującego Trachtera, zwzruszeniem ucałował artystę, przypadkowo znajdując się na sali wystawowej.

Maksymilian Eljowicz „Rabin“.

Jak wzniosły kapitan patriacha z rozwianą brodą, szedł po kraju Abraham Neuman, by malować. Modeli swych wiodł ze sobą z miast. Opowiadają, że malował ich naga, jak ich Bóg stworzył — a dopiero na obrazie odziewał ich.

Miarę cierpliwości w imię sztuki przekroczyła Geja Sekszajna.

Łeek Brauner początkowo grał na skrzypcach. Potem ucieleśniał tony muzyki w tonu baru i z zachwytem nad van Gogiem przewał się Vincent.

Henryka Barczyńskiego interesowała dusza człowieka. Starzał się zgłębić wewnętrzna treść, charakter swego modelu. Jego przyjacielmi

byli: Nomburg, Prizman, Elise Lesker-Schuler, Granach. Zawsze i wszędzie jednak szukał prostych polskich Żydów, nawet w Dreźnie, Berlinie czy Hiszpanii. Pisał mi kiedyś z Toledo, że i tam znalazł Żydów z Polski. Na wspaniałym na tej Wystawie obrazie przedstawia beznogie kalekę w wózeczku, jak gdyby przekleś swoję josa nawet najbliższego kurczyło na łacze jego nieszczęście.

Te same „dawne dobre czasy” ukazuje Chaim Urison w obrazie „Rodzina przed domem” lub w dziele, które nazwał „Mojsze”, a przedstawiającym starszego, człowieka z tłumem.

Dokumentem z getta jest obraz Jerzego Fuksa. Oglądamy tu kilka ludzi zajętych ł. zw. jedzeniem.

U Maksa Eljowicza wyrasta na dużym płacie białego papieru z grubych czarnych linii człowiek — rabin. To jest rabin — nauczyciel sławnego rabina z Kalwarji — Hersz Wels. Abraham Guterman maluje farbami, kanciastymi barwnymi jałami, jak grafik — młodą kobietę.

Miękkimi, sentymentalnymi są Ralf Imierlik i Leon Lewkowicz. Obaj kontynuują krakowską tradycję Markowicza.

Adam Herszalf. Kto w Warszawie nie widział choć raz na wystawach sklepów lirycznych akwafort, pięknie oprawionych obrazów kwiatów, drzew, pięknych kobiet. W cennych, lirycznych akwafortach Adama Herszalfa.

Przeciwieństwem jego jest Otto Hahn, syn lwowskiego lekarza, bustownika, marzyciel. Ma ny przed sobą surrealistyczny rysunek, który świadczy o wysokim poziomie jego twórczej siły.

Spotykamy też na wystawie obraz Szymona Mullera. Ucznia Stanisławskiego — Leo Rosenbluma, którego nazaj zamordował by Hadze Wdźminy na obrazie „Bulwary parkowa w nocy“.

Obrazy Mosze Rynickiego. Typy żydowskie, jak tkacz, krawiec, szlachci — wszystko to ortodoksyjni Żydzi — robotnicy. Wśród tych obrazów trapiły śpiący detekt. Tu spogląda marycecko urocy chasydzki chłopczek Wilhelma Wachtla. Podobny motyw opracowała graficznie Rosina Mundak.

Dynamiczny obraz szarej domki, pokazuje Natan Spigel. Są to jak gdyby miedziane zdala widziane tablice, lecz przy bliższym przypatrzeniu się widzi motywy w świetle przy-cimionych latara i katedry.

Ber Zalkind przedstawia motyw gęstego lasu.

Natan Korzen wyczarowuje wirtuozowski mi impresjonistycznym pogłępieniemi żzar samotnego, uroczego jeziora.

Janusz Trellier występuje tu jako Janusz Trellier portretem rysunkowym z czasów konspiracyjnych. Trellier był pierwszym kustosem Żyd. Muzeum po jego reorganizacji tuż przed wojną w r. 1938. Walczy on w powstaniu warszawskim na Żoliborzu. Jako kapitan AK broni na czole oddziału placu Henka. Portret wy-wieszony rysuje tuż przed upadkiem powstania.

Przedstawia on portret żony polskiego uczonego, która wiele starań dołożyła dla ocala-nia artysty. Niesiety zginął na bez śladu.

Także w sztuce plastycznej ujawnia się ten sam charakter, jak cechuje całą wysta-wę. Wystawiono tu bowiem to, co udało się uzyskać jako świeże relikwie po tragicznie zmarłych artystach.

Również i w plastyce wyczuwa się bardzo wielkie możliwości i zdolności. I tu widzi się, że rzeźby wystawione są dokumentami mówiącymi same za siebie. Stoi tu monumentalna rzeźba „Norwid” Julli Kellowej. Nie ma nic bardziej wzruszającego ani głębszego od widoku tej rzeźby, która artystka stworzyła z nadzwyczajną subtelnością, wzywając się wnikliwie w piękna postać Norwida. To wspaniałe dzieło nie jest grą linii, form i kolorów.

Materialem z którego wydołyła to dzieło był zwykły, ciężki kłoc drewna, z którego swą twórczą intuicją i niezwykłą cierpliwością wy-czarowała żywą i szlachetną duszę Norwida. W powojni odległości od rzeźby Norwida znie-się się praca Henryka Kuny. Kunia rozwinął w Poisco do 1939 r. bogatą twórczość. Wytworzyła się prawie tradycja szkoły Kuny. Był on równocześnie profesorem Akademii w Warzawie i Wilnie. W Wilnie stworzył projekt pomnika Mickiewicza, portretował też wiele postaci sanacyjnej Polski.

Z prac młodych zamordowanych artystów których dzieła były znane jeszcze przed wojną, są reprezentowane: Józefa Silwniaka, Abrahama Ostrzeży, bareli Chaimowicza, przed stawiający kupca, podobnego raczej do śred-niowiecznego uczonego.

Widzimy tu też Laszkera „Dwóch harmonistów” i Kahanego — „Żyda“.

Na cieniłej blaszce miedzianej ryje Kahane filigranowe postacie dwóch mniszek z krzyżkami, zawieszonymi na szyi. Także także motywy opracowywali żydowscy artyści, oni szu-kali piękna życia, by dać je ludziom. Chcieli stworzyć świat sztuki, którego celem było je-szcze piękniejszym uczynić życie ludzkie.

Lecz niełatwie z automatem w miedzi serca zmiędzili i piękno i ludzi, którzy je tworzyli.

Il. 6. Józef Sandel, *Pośmiertna wystawa 57-u żydowskich art.-plastyków, męczenników czasów okupacji 1939–45*, „Opinia”, 36 (1948): 9

Na tylnej ścianie pomnika umieszczono relief *Wygnanie* (il. 8), nawiązujący do motywu Golusa – wiecznej tułaczki wiernych tradycji Żydów, której etapem końcowym stała się Zagłada. Zestawienie scen *Walki i Wgnyania* symbolizuje przemianę, odejście od tradycyjnego, a zatem biernego sposobu życia do nowoczesnego społeczeństwa – do modelu silnego, aktywnego i zaangażowanego w terażniejszość nowego Żyda, osadnika. Tę ideę obrazują także: struktura monumentu (ściana zachodnia), menory i lwy stanowiące wspomnienie Świątyni Jerozolimskiej, symbolu siły duchowej jednoczącej naród oraz walki o własną państwowość.

Pomnik Bohaterów Getta Warszawskiego stał się na wiele lat najbardziej znanym znakiem obecności Żydów, miejscem, gdzie można było oddać hołd poległym, a za sprawą jego symbolicznej wymowy – przesłaniem nadziei życia w Erec Israel.

Il. 7. Natan Rapaport, Pomnik Bohaterów Getta, Warszawa 1948, fot. M. Tarnowska (2015 r.)

Il. 8. Natan Rapaport, relief *Wygnanie*, Pomnik Bohaterów Getta, Warszawa 1948, fot. M. Tarnowska (2015 r.)

Obchody V rocznicy powstania w getcie przypadły na czas przełomowy zarówno dla Polski, jak i dla Żydów na całym świecie. Dnia 14 maja 1948 r. decyzją Ligi Narodów/ONZ utworzono państwo Izrael. W Polsce nadchodzący stalinizm zlikwidował autonomię Żydów, zatrzymując proces odbudowy życia (ostatecznie w 1968 r.). We wrześniu 1949 r. uchwałą CKŻP zlikwidowano ŻTKSP, a utworzona przez nie Galeria Sztuki została włączona do Żydowskiego Instytutu Historycznego i stała się trzonem dzisiejszej kolekcji Muzeum ŻIH¹⁴⁷. Ustały także badania nad kulturą i sztuką żydowską. Ich wznowienie nastąpiło dopiero w połowie lat 80. XX w. wraz z upadkiem komunizmu.

Bibliografia

Archiwum 1946 = *Archiwum d-ra Ringelbluma odnalezione*, „Mosty”, 1/6 (1946): 22.
The Art. Of Memory 1994 = *The Art. Of Memory: Holocaust Memorials in History*, oprac. James E. Young, Munich–New York 1994.

¹⁴⁷ Zob. Tarnowska (2006).

Biuletyn Prasowy 1946 = „Biuletyn Prasowy Centralnego Komitetu Żydów w Polsce”, 1 (1946).
Bogen 1948 = Bogen Aleksander, *Galeria ocalałych dzieł sztuki żydowskiej*, „Nasze Słowo”, 8 (31 V 1948): 10.
Bromberg 1946 = *Maurycy Bromberg. Ex-re otwarcia Wystawy w lokalu ZAP*, „Opinia”, 4 (10 IX 1946): 10.
Canadian Jewish Weekly 1948 = „Canadian Jewish Weekly” (Toronto–Ontario), 401 (1 VII 1948).
Chałupczak, Browarek 1998 = Chałupczak Henryk, Browarek Tomasz, *Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995*, Lublin 1998.
Dos Naje Lebn 1949 = „Dos Naje Lebn”, 20 (21 II 1949).
Engelking 1993 = Engelking Barbara, *Na łące popiołów: ocaleni z Holocaustu*, Warszawa 1993.
Engelking 1994 = Engelking Barbara, *Zagłada i pamięć: doświadczenie Holocaustu i jego konsekwencje opisane na podstawie relacji autobiograficznych*, Warszawa 1994.
Fołks-Sztyme 1949 = „Fołks-Sztyme”, 12 (25 III 1949); (8 IV 1949).
Fołks Sztyme 1957 = *Fołks Sztyme*, 4 (13 VII 1957).
Fuks 1979 = Fuks Marian, *Prasa PPR i PZPR w języku żydowskim*, „Biuletyn ŻIH”, 3 (1979): 21–35.
Gazeta Robotnicza 1949 = „Gazeta Robotnicza” (Wrocław), 26 (6 II 1949); 40 (10 II 1949); 134 (20 V 1949).

- Grüss 1946 = Grüss Noe, *Rok pracy Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej*, Łódź 1946.
- Grygiel 1948 = Grygiel Tadeusz, *Wystawa zbiorowa Grupy Artystów żydów w Łodzi*, „Nasze Słowo”, 2 (18 II 1948): 6.
- Grynberg 1986 = Grynberg Michał, *Żydowska spółdzielczość pracy w Polsce w latach 1945–1949*, Warszawa 1986.
- Horn 1985 = Horn Maurycy, *Działalność naukowa i wydawnicza Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej przy CKŻP i Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce w latach 1945–1950*, „Biuletyn ŻIH”, 1–2 (1985): 123–132.
- Hurwic-Nowakowska 1996 = Hurwic-Nowakowska Irena, *Żydzi polscy (1947–1950). Analiza więzi społecznej ludności żydowskiej*, Warszawa 1996.
- Ida Kamińska 2000 = Ida Kamińska i Łódzki Teatr Żydowski, [w:] *Łódzkie sceny żydowskie. Studia i materiały*, red. Małgorzata Leyko, Łódź 2000: 153–178.
- Janasowicz 1947 = Janasowicz Josef Icchak, *Pomnik bojowników getta*, „Mosty”, 4/12 (1947): 31.
- Kalicki 2008 = Kalicki Włodzimierz, *Świadek tylko czyta*, „Duży Format” [dodatek do „Gazety Wyborczej”], 15/774 (21 IV 2008), <http://wyborcza.pl/duzyformat/1,127291,5134852.html>.
- Kersten 1974 = Kersten Krystyna, *Repatriacja ludności polskiej po II wojnie światowej*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974.
- Korzeniowski 1986 = Korzeniowski Józef, *Bibliografia czasopism żydowskich wychodzących w PRL (1944–1950)*, „Biuletyn ŻIH”, 3–4 (1986): 53–61.
- Kronika 1947 = *Kronika*, „Przegląd Artystyczny”, 1–2 (1947): 15.
- Kronika 1948 = *Kronika*, „Przegląd Artystyczny”, 2 (1948): 9.
- Literarisze Bleter 1937 = „Literarisze Bleter”, 17 (1937): 278.
- Literarisze Bleter 1938 = „Literarisze Bleter”, 34 (1938): 722.
- Malinowski 2000 = Malinowski Jerzy, *Malarstwo i rzeźba Żydów polskich w XIX i XX wieku*, Warszawa 2000.
- Martyrologia 1946 = *Martyrologia ludzka 1939–1945. Wystawa malarstwa i grafiki Mandelzweiga Rafała w Łodzi*, „Opinia”, 5/18 (25 IX 1946): 10.
- Melchior 2004 = Melchior Małgorzata, *Zagłada a tożsamość*, Warszawa 2004.
- Mosty 1947 = „Mosty”, 4 (9 I 1947): 9, 37.
- Mosty 1949 = „Mosty”, 22 (19 II 1949), 67 (14 VI 1949).
- Nasz Przegląd Ilustrowany 1937 = „Nasz Przegląd Ilustrowany”, 15 (1937): 6; 16 (1937): 5; 17 (1937): 8.
- Nasze Słowo 1948 = „Nasze Słowo”, 3 (1948): 13.
- Niderszleziszze Cajtung 1949 = „Niderszleziszze Cajtung” (Wrocław), 4 i 6 (1949).
- Olejnik 2003 = Olejnik Leszek, *Polityka narodowościowa Polski w latach 1944–1960*, Łódź 2003.
- Opinia 1946 = „Opinia”, 6 (15 X 1946): 7.
- Opinia 1947 = „Opinia”, 11 (31 I 1947): 9.
- Opinia 1948 = „Opinia” (Łódź), 36 (1948): 9.
- Opinia 1949 = „Opinia”, 52 (1949): 7.
- Otwarcie wystawy Mandelzweiga 1946 = *Otwarcie wystawy Mandelzweiga*, „Opinia”, 5/18 (25 IX 1946): 10.
- Państwowy Teatr Żydowski 1995 = *Państwowy Teatr Żydowski im. Ester Rachel Kamińskiej. Przeszłość i teraźniejszość*, oprac. Szczepan Gąssowski, Warszawa 1995.
- Paulsson 2007 = Paulsson Gunnar S., *Utajone miasto. Żydzi po aryjskiej stronie Warszawy (1940–1945)*, Kraków 2007.
- Piątkowska 2004 = Piątkowska Renata, *Konkursy na plakaty rozpisane z okazji 4 i 5 rocznicy w getcie warszawskim*, „Kwartalnik Historii Żydów”, 2/210 (2004): 197–204.
- Piątkowska 2008 = Piątkowska Renata, *Wychować ku pięknu*, „Podkowiński Magazyn Kulturalny”, 56–57 (2008), <http://free.art.pl/podkowa.magazyn/nr56/towarzystwo.htm>.
- Podhorizer 1947 = Podhorizer Ernestyna, *Rok działalności ŻTKSP*, „Opinia”, 26 (30 IX 1947): 13.
- Podhorizer-Sandel 1973 = Podhorizer-Sandel Ernestyna, *Wspomnienie o Józefie Sandlu w dziesiątą rocznicę śmierci*, „Biuletyn ŻIH”, 1/85 (1973): 111–119.
- Podhorizer-Sandel 1974 = Podhorizer-Sandel Ernestyna, *Żydowskie Towarzystwo Krzewienia Sztuk Pięknych*, „Biuletyn ŻIH”, 3/91 (1974): 37–51.
- The Power of Persuasion* 1999 = *The Power of Persuasion. Jewish Posters from Pre-war Poland. Plakat żydowski – Polska 1918–1939 r.*, katalog wystawy, oprac. Krysia Fischer, YIVO Institute for Jewish Research Nowy Jork, Żydowski Instytut Historyczny – INB, Warszawa 1999.
- Prekerowa 1993 = Prekerowa Teresa, *Wojna i okupacja*, [w:] *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie (do 1950 r.)*, red. Jerzy Tomaszewski, Warszawa 1993: 383.
- Przegląd Artystyczny 1946 = „Przegląd Artystyczny”, 6 (1946): 8.
- Przegląd Artystyczny 1947, 1–2 = „Przegląd Artystyczny”, 1–2 (1947): 14.
- Przegląd Artystyczny 1947, 4–5 = „Przegląd Artystyczny”, 4–5 (1947): 16.
- Przegląd Artystyczny 1949 = „Przegląd Artystyczny”, 5–6 (1949), 41–42 (1949): 14.
- Rostaing McMann de 2003 = de Rostaing McMann Evelyn, *Biographical Index of Artists in Canada*, Toronto 2003.
- Sakowska 1993 = Sakowska Ruta, *Ludzie z dzielnicy zamkniętej*, Warszawa 1993.

- Sandel 1948 = Sandel Józef, *Malarze żydowscy w getcie warszawskim*, „Nasze Słowo”, 6–7 (19 IV 1948): 36–37.
- Sandel 1957 = Sandel Józef, *Umgekumene jidische kinstler in Pojln [Żydowscy artyści plastycy zamordowani w latach 1939–1945 w Polsce]*, t. 1–2, Warszawa 1957.
- Słowo Polskie 1949, Jelenia Góra = „Słowo Polskie” (Jelenia Góra), 11 II 1949.
- Słowo Polskie 1949, Wrocław = „Słowo Polskie” (Wrocław), 38 (8 II 1949).
- Sosnowski 1948 = Sosnowski Kajetan, *Plastycy żydowscy pracują*, „Nasze Słowo”, 18–19 (15–31 XII 1948): 12–13.
- Tarnowska 2006 = Tarnowska Magdalena, *Judaika Żydowskiego Instytutu Historycznego – historia powstania, specyfika*, [w:] *Własność a dobra kultury*, Warszawa 2006: 97–102.
- Tarnowska 2015 = Tarnowska Magdalena, *Żydowscy artyści w Warszawie 1939–1945*, Warszawa 2015.
- Trybuna Robotnicza 1949 = „Trybuna Robotnicza” (Katowice), 124 (13 V 1949).
- Uratowane dzieła sztuki 1948 = *Uratowane dzieła sztuki artystów żydowskich*, katalog wystawy, Warszawa 1948.
- Marek Włodarski 1982 = Marek Włodarski (Henryk Streng). *Wystawa monograficzna*, katalog wystawy, Warszawa MN, grudzień 1981–styczeń 1982.
- Marek Włodarski 1993 = Marek Włodarski (Henryk Streng). *Prace z kolekcji MN w Warszawie*, katalog, Warszawa MN, 12–31 października 1993.
- Wolni Ludzie 1948 = „Wolni Ludzie”, 10 (1948): 5.
- Wystawa dzieł żydowskich artystów 1948 = *Wystawa dzieł żydowskich artystów plastyków męczenników niemieckiej okupacji 1939–1945*, katalog wystawy, Warszawa kwiecień–maj 1948.
- Zagłada Żydów 2006 = *Zagłada Żydów: pamięć narodowa a pisanie historii w Polsce i we Francji*, red. Barbara Engelking i in., Lublin 2006.
- Zalewska 1996 = Zalewska Gabriela, *Ludność żydowska w Warszawie w okresie międzywojennym*, Warszawa 1996.
- Zarys 1947 = *Zarys działalności CKŻP za okres od 1 stycznia do 30 czerwca 1946*, Warszawa 1947.
- Zew Młodych 1946 = „Zew Młodych”, 4 (1946): 18.
- Związkowiec 1948 = „Związkowiec”, 20 (1948): 10.
- ŻAP, Biuletyn 1948 = Żydowska Agencja Prasowa, „Biuletyn”, 3/381 (14 I 1948): 1.
- Żydowska spółdzielnia 1948 = *Żydowska spółdzielnia filmowa „Kinor”*, „Nasze Słowo”, 4 (1948): 12.
- X Salon IPS 1938 = *X Salon IPS, malarstwo, grafika, rzeźba, XI 1938*, katalog wystawy, Warszawa, ul. Królewska 13.
- Materiały archiwalne**
- Instytut Jad Waszem w Jerozolimie (IJW):
    - IJW (DVS: F-18-164/F) = Instytut Jad Waszem, The Database of Victims and Survivors, karta nr F-18-164/F, z 10 lipca 1951.
    - IJW (DVS: H-18-108) = Instytut Jad Waszem, The Database of Victims and Survivors, karta nr H-18-108, Henryk Hechtkopf data rejestracji 4 marca 1949.
    - IJW (DVS: F-18-164/F) = Instytut Jad Waszem, The Database of Victims and Survivors, karta nr F-18-164/F, z 10 lipca 1951.
  - Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego im. E. Ringelbluma w Warszawie (AŻIH)
    - AŻIH (302/27) = Zespół Pamiętniki, nr 302/27, S. Puterman, [Pamiętnik].
    - AŻIH (1946) = Protokół otwarcia skrzynki nr IV Archiwum Ringelbluma z 14 października 1946.
    - AŻIH (Epsztajn) = Epsztajn Tadeusz, *Wstęp do Inwentarza CKŻP Wydział Ewidencji i Statystyki. Centralna Kartoteka Ocalałych Żydów w Polsce*.
    - AŻIH (Jad Waszem) = Zespół Jad Waszem, Dokumenty S.S. Korwin-Piotrowskich, 1986.
    - AŻIH (Korzeniak) = Korzeniak Beata, *Życie kulturalne Żydów w latach 1945–1968* (maszynopis pracy magisterskiej przygotowanej w Instytucie Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego).
    - AŻIH (PP-297) = Plakat z wystawy R. Mandelzweiga, sygn. PP-297.
    - AŻIH (Turkow: S/364, 4/a) = Spuścizna Jonasa Turkowa z lat 1922–1946, nr inw. S/364, 4/a, korespondencja wychodząca.
- A. Zespół Centralny Komitet Żydów w Polsce (CKŻP), Wydział Ewidencji i Statystyki (WEiS). Centralna Kartoteka Ocalałych Żydów w Polsce (CKOŻWP)
- AŻIH (CKŻP, WEiS CKOŻWP: B-4208) = Zespół ŻIH, CKŻP, WEiS CKOŻWP, sygn. 303/V/425, karta nr B-4208, Mojżesz Ben Gis, data rejestracji 14 czerwca 1946, Kraków.
- AŻIH (CKŻP, WEiS CKOŻWP: C-1788) = Zespół ŻIH, CKŻP, WEiS CKOŻWP, sygn. 303/V/425, karta nr C-1788, data rejestracji w Warszawie w lipcu 1946, pobytu w Łodzi 1 października 1946.
- AŻIH (CKŻP, WEiS CKOŻWP: E-485) = Zespół ŻIH, CKŻP, WEiS CKOŻWP, sygn. 303/V/425, karta nr E-485, data rejestracji 29 października 1946, Wrocław.
- AŻIH (CKŻP, WEiS CKOŻWP: F-9750) = Zespół ŻIH, CKŻP, WEiS CKOŻWP, sygn. 303/V/425, karta nr F-9750, J. Frenkel, data rejestracji 4 kwietnia 1946.
- AŻIH (CKŻP, WEiS CKOŻWP: F-1268) = Zespół CKŻP, WEiS CKOŻWP, sygn. 303/V/425, karta nr F-1268, Józef Fajngold, data rejestracji luty 1946, adres Łódź, ul. Przejazd 22.

AŻIH (CKŻP, WEIS CKOŻwP: F-11150) = Zespół ŻIH, CKŻP, WEIS CKOŻwP, sygn. 303/V/425, karta nr F-11150, data rejestracji 18 lipca 1946.

AŻIH (CKŻP, WEIS CKOŻwP: H-3373) = Zespół CKŻP, WEIS CKOŻwP, sygn. 303/V/425, karta nr H-3373, Henryk Hechtkopf, data rejestracji w Warszawie 23 lutego 1946.

AŻIH (CKŻP, WEIS CKOŻwP: G-7222) = Zespół ŻIH, CKŻP, WEIS CKOŻwP, sygn. 303/V/425, karta nr G-7222, Natan Gutman, data rejestracji w Warszawie 14 października 1947.

AŻIH (CKŻP, WEIS CKOŻwP: K-14921) = Zespół ŻIH, CKŻP, WEIS CKOŻwP, sygn. 303/V/425, karta nr K-14921, Ludwik Korn, data rejestracji w Warszawie 9 września 1946.

B. Zespół Żydowskie Towarzystwo Krzewienia Sztuk Pięknych (ŻTKSP)

BA – 1946 rok

AŻIH (ŻTKSP: 361/I/a, 1946, 30 XI) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/a, sprawozdanie z działalności ŻTKSP z 30 listopada 1946.

AŻIH (ŻTKSP: 361/I/c, 1946, 30 XI; 6 XII) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/c, ogłoszenia ŻTKSP o konkursie na portret pisarza z 30 listopada i 6 grudnia 1946.

AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1946, 23 X) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, list do prezydium CKŻP z prośbą o 150 tys. na wystawę Mandelzweiga do prezydium CKŻP z 23 października 1946.

AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1946, 6 XI) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, zawiadomienie o zebraniu zarządu 6 listopada 1946 oraz list do Leo Finkelsteina o włączeniu go w poczet członków ŻTKSP.

AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1946 11 XI) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, list J. Sandla do prezydium CKŻP z 11 listopada 1946 z prośbą o pokój i maszynę do pisania.

AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1946, 11 XI) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, list z 11 listopada 1946 ŻTKSP do plastyków w Łodzi.

AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1946, 11 XI) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, list do prezydium CKŻP z 11 listopada 1946.

AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1946, 11 XI a) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, list do prezydium CKŻP o dotację na organizację konkursu i nagrody z 11 listopada 1946.

AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1946, 6 XII) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, bilans ŻTKSP za listopad z 6 grudnia 1946 dla Zarządu Miejskiego m.st. Warszawy.

AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1946, 12 XII) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, list Zarządu do Urzędu Miasta (4 egzemplarze Statutu, spis członków założycieli) z 12 grudnia 1946.

BB – 1947 rok

AŻIH (ŻTKSP: 361/I/a, 1947, 10 I) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/a, protokół z posiedzenia ŻTKSP, nr 3 z 10 stycznia 1947.

AŻIH (ŻTKSP: 361/I/a, 1947, 25 VI) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/a, odezwa o reaktywacji przedwojennego ŻTKSP, tworzeniu Muzeum Żydowskiego, wystaw zaplanowanych na 1948 rok, także prośby o oferty sprzedaży/darów dzieł z 25 czerwca 1947.

AŻIH (ŻTKSP: 361/I/c, 1947, 14 II) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/c, ogłoszenie o konkursie na plakat IV rocznicy powstania w getcie z 14 lutego 1947.

AŻIH (ŻTKSP: 361/I/c 1947, 6 VI) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/c, protokół z posiedzenia jury konkursu na portret pisarza z 6 czerwca 1947.

AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, korespondencja z 1947 z Jewish Labor Committee East Broadway NYC dotycząca przesyłania farb.

AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 4 I) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, list do CŻKH datowany na 4 stycznia 1947.

AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 7 I) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, raport dot. Muzeum Żydowskiego na Majdanku z 7 stycznia 1947.

AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 9 I, 7 VII) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, korespondencja z J. Sternem dot. współpracy z ŻTKSP, informacje o artystach krakowskich: E. Rosenstein, malarzach – Bronisławie Paciorkowej, Edmundzie Rumplu, Nacie Nardeli, studentach ASP z 9 stycznia 1947; korespondencja w sprawie transportu obrazów z Krakowa z 7 lipca 1947.

AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947 15 I; 1947 15 IV; 1947 30 XII) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, bilanse ŻTKSP z 15 stycznia 1947; 15 kwietnia 1947; bilans za IV kwartał 1947.

AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 19 I) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, list z 19 stycznia 1947 od CŻKH do CKŻP.

AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 25 I) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, list od ŻTKSP list do CŻKH z 25 stycznia 1947.

AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 13 II) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, list prof. J. Turka z Krakowa dot. M. Liliena.

AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 15 II) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, list do prezydium CKŻP z 15 lutego 1947.

AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947 III) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, korespondencja z Adamem Muszką w sprawie nagrody i podpisów pod plakatem z marca 1947.

AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 5 III) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, list J. Słomczyńskiego do ŻTKSP w sprawie konkursu na plakat IV rocznicy powstania w getcie warszawskim z 5 marca 1947.

AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 12 III, 14 X) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, listy ŻTKSP do Joint z 12 marca 1947.

- AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 18 III) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, list do Jakuba Apenszlaka i Marka Turkowa z 18 marca 1947.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 21 III) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, list od Joint do ŻTKSP z 21 marca 1947 z prośbą o statut, opis dokonań oraz źródła finansowania.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1948, 1 IV) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, list od J. Sandla do P. Czarnockiego z 1 kwietnia 1948.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 3 IV) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, pismo od Prezydium CKŻP do ŻTKSP z odmową przyznania odpowiedniego pomieszczenia z 3 kwietnia 1947.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 11 IV) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, list Z. Rozenstrauch z Paryża do J. Sandla z 11 kwietnia 1947.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 25 IV) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, list do dyrekcji Joint – prośba o farby dla artystów w Szczecinie z 25 kwietnia 1947.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 2 V; 27 V) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, list J. Sandla do UNESCO z prośbą o pomoc finansową z 2 maja 1947 oraz list J. Sandla do pana Hennela, kierownika Centralnego Instytutu Kultury z prośbą o pomoc z 27 maja 1947.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 2 V, 14 X) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, korespondencja z 2 maja 1947 oraz 14 października 1947.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 6 V) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, od Joint, Warszawa ul. Chocimska 18, zawiadomienie o przydziale dla ŻTKSP materiałów malarskich (sztaluga, kasety na farby, płótno 6 rolek, pędzle 70, farby 200, dłutka 3) z 6 maja 1947.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 9 V; 15 XI) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, korespondencja z M. Szwarem.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 14 V) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, list J. Apenszlaka do J. Sandla z 14 maja 1947.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 22 V) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, list do J. Sandla od H. Korena dot. obrazów N. Korzenia i monografii artysty.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 22 V; 6 VI) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, korespondencja z M. Szwarem.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 22 V; 12 VII) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, korespondencja z Wojewódzkim Komitetem Żydowskim w Lublinie w sprawie organizacji poszukiwań dzieł artystów żydowskich w Kazimierzu Dolnym nad Wisłą.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 24 V) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, list do Komitetu Organizacyjnego Żydowskich Kongregacji Wyznaniowych z 24 maja 1947 o przyznaniu stypendium dla Henryki Lwów, studentki WSSP w Warszawie.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 25 V; 16 VI) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, korespondencja z Ch. Goldbergiem w sprawie pomocy finansowej, dostarczenia farb dla plastyków, wizyty ministra kultury Urbanowicza w jego pracowni przy ul. Śląskiej 55/14 z 25 maja 1947 i 16 czerwca 1947.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 27 V) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, korespondencja z Ch. Goldbergiem.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 29 V) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, list ŻTKSP do Joint z 29 maja 1947 – podziękowania za farby dla artystów i prośba o następne.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 30 V) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, list od J. Sandla do Icchaka Lichtensteina z 30 maja 1947.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, VI–VIII) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, list od Gizeli Hufnagel-Klimaszewskiej, Sandomierz, lato 1947.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 9 VI; 8 VIII) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, korespondencja z Erną z 9 czerwca 1947; 8 sierpnia 1947 – prośba, aby była ambasadorem ŻTKSP w Londynie i pomoc w zakupach dzieł sztuki żydowskiej.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 10 VI) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, list od Konsulatu Polskiego w Tel Awiwie do CKŻP z prośbą o opinię na temat działalności ŻTKSP, dla Izaaka Frenkla, z 10 czerwca 1947.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 11 VI) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, list Zofii Rozenstrauch z Paryża z 11 czerwca 1947.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 11 VI) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, list od J. Sandla do J. Apenszlaka z 11 czerwca 1947, Paryż.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 25 VI; 13 VI; 9 X; 18 XI) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, listy do ZPAP – dot. uzupełnienia listy zamordowanych artystów z 13 i 25 czerwca 1947; list do dyrektora Zachęty dr. Herbsta dot. uzupełnienia listy przygotowywanej przez Muzeum Narodowe z 18 listopada 1947.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 28 VI) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, list Józefa Sandla do Józefa Gitlera z Wrocławia z 8 czerwca 1947.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 12 VIII) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, list ŻTKSP do Joint z prośbą o pomoc w znalezieniu środków w USA z 12 sierpnia 1947.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 28 VIII) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, list od Rafała Łoca Konsula Generalnego Polski w Tel Awiwie z 28 sierpnia 1947.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 1 IX) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, list do ŻTKSP z 1 września 1947, dot. odbioru farb przysyłanych z Paryża przez pana Perlmana.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 3 XI) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, list od W. Ziółkowskiego z Lublina do J. Sandla dot. śmierci p. Nowińskiego w Oświęcimiu i S. Trachtera z 3 listopada 1947.

- AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 2 IX) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, list do CKŻP z 2 września 1948.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947/11 IX) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, korespondencja dotycząca spraw celnych w związku zakupem środków malarskich za granicą.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 12 IX) Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, korespondencja z J. Adlerem.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 6 X) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, list do J. Sandla od H. Korena z 6 października 1947.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 3 XI) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, list od Josepha Wildera z 3 listopada 1947.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 13 XI) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, list od Centrali Głównej Solidarności z 13 listopada 1947.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 13 XI) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, list od Abrahama Eisenberga, 159 East Remont Av. Bronx 53, New York, do J. Sandla z 13 listopada 1947.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 16 XI) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, list J. Sandla do ZŻAP w Paryżu z 16 listopada 1947.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1946, 18 XI; 21 XII) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, list do KW w Łodzi – zawiadomienie o wyborze A. Muszki na przedstawiciela artystów łódzkich z 18 listopada 1946; list do A. Muszki w sprawie wystawy Sary Gliksman i Doroty Szenfeld z 21 grudnia 1946.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 28 XII) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, list od Kazimierza Olszewskiego z Krakowa – odpowiedź na apel zamieszczony w „Naszym Przeglądzie Artystycznym” 1947, nr 9, z 28 grudnia 1947.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 29 XI; 1948, 12 II) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, korespondencja z M. Chajesem, dot. zakupu *Portretu Artura Markowicza* Jerzego Merkla; list z 12 lutego 1948 z ofertą obrazu M. Hanemanna *Jerozolima* oraz dzieł Ralfa Immerglücka.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 2 XII) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, list do Komitetu Żydowskiego w Płocku w sprawie opieki przez ŻTKS nad Kubą Gutermanem z 2 grudnia 1947.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 4 XII) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, list od MKIS do ŻTKSP z 4 grudnia 1947.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1947, 10 XII) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, od Joint, zawiadomienie o przydziale dla ŻTKSP materiałów malarskich (240 tub farb i 25 pędzli) z 10 grudnia 1947.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/II/a, 1947, 2 XII) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/II/a, skład zarządu ŻTKSP z 2 grudnia 1947.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/II/b, 1947, 6 IV) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/II/b, pokwitowanie odbioru środków malarskich – Franciszka Narbuttowa.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/II/b: 1947, 25 IV) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/II/b, list do dyrekcji Joint z prośbą o farby dla artystów w Szczecinie z 25 kwietnia 1947.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/II/b, 1947, 2 V) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/II/b, Powiatowy Komitet Żydowski w Wałbrzychu z prośbą o farby dla grupy pięciu malarzy.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/II/b, 1947, 2 V) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/II/b, lista artystów z Krakowa do przydziału farb i pędzli, które można przekazać im przez Artura Nachta w Sopocie.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/II/b: 1947, 5 V) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/II/b, pokwitowania przydziału farb – Anatol Wróblewski.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/II/b: 1947, 12 V) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/II/b, pokwitowania przydziału farb – Janina Dobrzyńska.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/II/b, 1947, 22 V) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/II/b, pokwitowanie odbioru środków malarskich – Eugeniusz Arct.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/II/b, 1947, 24 V) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/II/b, pokwitowanie odbioru środków malarskich – Janina Dobrzyńska.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/II/b, 1947, 26 V) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/II/b, pokwitowanie odbioru środków malarskich – Hanna Sobol, Anna Kopczyńska.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/II/b, 1947, 31 V) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/II/b, pokwitowanie odbioru środków malarskich – Hanna Rudzka-Cybisowa.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/II/b, 1947, VI) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/II/b, pokwitowanie odbioru środków malarskich – artyści z Krakowa – Stern, Rypfel, Weingrun, Nardeli, Paciorek-Lipowicz, Bau, Korzeniowski, Cybis-Rudzka, Jarema.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/II/b, 1947, VI–17 VII) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/II/b, pokwitowanie odbioru środków malarskich – Emanuel Messner.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/II/b, 1947, 30 VI) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/II/b, list do AJDC (Joint) z 30 czerwca 1947.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/II/b: 1947, 18 VII) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/II/b, pokwitowania przydziału farb – artyści ze Szczecina.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/II/b, 1947, 12 VIII) = Zespół ŻIH, ŻTKSP, sygn. 361/II/b, podania od ŻTKSP do CKŻP o poparcie starań w uzyskaniu pracowni z 12 sierpnia 1947.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/II/b: 1947, 1 IX) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/II/b, pokwitowania przydziału farb – Gizela Hufnagłówna, Anatol Wróblewski.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/II/b: 1947, 5 IX, 16 XII, 20 XII) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/II/b, pokwitowania przydziału farb – artyści z Łodzi, Studio Artystyczno-Malarskie „Sztuka”.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/II/b, 1947, 9 IX) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/II/b, pokwitowanie odbioru środków malarskich – G. Gramowski.

- AŻIH (ŻTKSP: 361/II/b, 1947, 11 IX) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/II/b, pokwitowanie odbioru środków malarskich – Marek Oberländer.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/II/b, 1947, 13 IX) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/II/b, pokwitowanie odbioru środków malarskich – Henryka Lwów.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/II/b, 1946, 30 XI, 21 XII) = Zespół ŻIH, ŻTKSP, sygn. 361/II/b, podania od ŻTKSP do CKŻP z 30 listopada i 21 grudnia 1946.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/II/b, 1947, 27 IX) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/II/b, pokwitowanie odbioru środków malarskich – Anna Kopyńska
- AŻIH (ŻTKSP: 361/II/b, 1947 X – 1948 V) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/II/b, listy przydziału farb październik 1947–maj 1948.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/II/b, 1947, 9 X) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/II/b, pokwitowanie odbioru środków malarskich – Józef Tom.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/II/b, 1947, 24 X) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/II/b, pokwitowanie odbioru środków malarskich – Helena Winogrod studentka I roku PWSSP.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/II/b: 1947, 22 XI) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/II/b, pokwitowania przydziału farb – Judyta Sobel, studentka IV roku grafiki w WSSP w Łodzi.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/II/b, 1947, 24 XI) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/II/b, pokwitowanie odbioru środków malarskich – Łucja Rudnicka.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/II/b: 1947, 6 XII) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/II/b, pokwitowania przydziału farb – Floria Korzeniowska.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/II/b, 1947, 9 XII) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/II/b, pokwitowanie odbioru środków malarskich – Anna i Bronisław Linke.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/II/b: 1947, 20 XII) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/II/b, Studio Artystyczno-Malarskie „Sztuka” przy WKŻ prosi ŻTKSP o farby i przybory malarskie w związku ze zbliżającym się terminem zbiorowej wystawy.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/III/a, 1947, 20 I; X–XII) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/III/a, preliminarz na I półrocze 1947 oraz budżet na IV kwartał 1947.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/III/a, b, 1947, V–VI) = Zespół ŻIH, ŻTKSP, sygn. 361/III/a, b, bilanse: maj–czerwiec 1947; bilans dla MKiS wraz z wykazem kupionych dzieł z 4 grudnia 1947.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/III/d, 1947, 3 VI) = Zespół ŻIH, ŻTKSP, sygn. 361/III/d, pokwitowania – Jonasz Stern otrzymał 15 tys. za trzy linoryty i rysunek oraz Henryk Eljowicz 25 tys. za *Portret kobiety* Mojżesza Eliowicza.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/III/d, 1947, 22 XII) = Zespół ŻIH, ŻTKSP, sygn. 361/III/d, pokwitowanie – Natan Gross z Łodzi otrzymał 30 tys. za obraz *Arab* M. Gottlieba.
- BC –1948 rok**
- AŻIH (ŻTKSP: 361/I/b, 1948, 7 I) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/b, raport z 7 stycznia 1947.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/I/b, 1948, III) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/b, komunikat do prasy o konkursie na plakat V rocznicy powstania w getcie warszawskim.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1948, I) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, korespondencja wychodząca ŻTKSP ze stycznia 1948.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1948, 31 I) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, list do MKiS z 31 stycznia 1948, prośba o dotację w wysokości 850 tys.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1948, 18 II) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, list od J. Merkla z 18 lutego 1948.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1948, III) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, korespondencja z K. Pochwalskim dot. obrazów A. Markowicza i *Głowy starca* M. Gottlieba.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1948, 3 III; V) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, korespondencja z MKiS, dotycząca m.in.: kwestii rewindykacji dzieł sztuki, ankiet nadesłanych do CKŻP dotyczących strat wojennych będących podstawą do rewindykacji na terenie Niemiec; dotycząca kolekcji Muzeum Żydowskiego im. M. Ber-sohna znajdującej we Frankfurcie nad Menem.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1948, 7 III; 20 IV; 25 IV; 13 VIII) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, korespondencja: 7 marca – Seweryn Jasiński; 20 kwietnia 1948 – Józef Bau; 25 kwietnia – Aleksander Dalkowski; 13 sierpnia 1948 – Jerzy Karolak.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1948, 11 III; 10 X) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, korespondencja z M. Włodarskim.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1948, 18 III) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, list od Natana Rapaporta z 18 marca 1948.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1948, 19 III) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, list od Związku Gospodarczego Spółdzielni „Społem” z 19 marca 1948.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1948, 27 III) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, list do MKiS z prośbą o 170 tys. na wystawę i katalog.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1948, 26 III) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, list od Czarnockiego do J. Sandla z 26 marca 1948.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1948, 1 IV) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, list do Komitetu Organizacyjnego V Rocznic Powstania w Getcie z 1 kwietnia 1948.
- AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1948, 5 IV) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, list od J. Sandla do H. Korena dot. wystawy artystów żydowskich.

AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1948, V) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, korespondencja z maja 1948 – listy do czasopism i instytucji w sprawie wystawy.

AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1948, VI; 25 VII) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, list od ZPAP dotyczący adresu Feliksa Topolskiego z 25 lipca 1948.

AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1948, 28 V; 31 V; 19 VI) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, korespondencja W. Ziółkowskiego dot. *Pejzażu z Kazimierza S. Trachtera* z 28 maja 1948; dot. zakupu czterech obrazów Trachtera z 31 maja 1948 i 19 czerwca 1948.

AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1948, 1 VI) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, list do J. Sterna dot. rozdziału farb oraz fotografii dzieł artystów sprzed 1939, z 1 czerwca 1948.

AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1948, 23 VII; 10 X) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, list z MKiS do Prezydium ŻTKSP o przyznaniu subwencji na lipiec i październik z 23 lipca i 10 października 1948.

AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1948, 8 IX; 15 X; 5 XI) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, korespondencja z M. Szwarcem.

AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1948, 15 IX) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, list J. Sandla do ZŻAPwP z 15 września 1948.

AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1948, 24 IX) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, list J. Sandla do S. Putermana z 24 września 1948, Montreal.

AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1948 10 X; 4 XI) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, listy do MKiS o dotację na wystawę objazdową po Dolnym Śląsku (205 tys.) z 10 października i 4 listopada 1948.

AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1948, 6 IX) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, rozliczenie dotacji (40 tys.) Zarządu Miasta z 6 września 1948.

AŻIH (ŻTKSP: 361/III/b, c, 1948, II–V) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/III/b, c – spisy artystów, którzy otrzymali materiały malarskie, luty–maj 1948.

AŻIH (ŻTKSP: 361/III/a, 1948, IV–VIII) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/III/a, sprawozdanie kasowe ŻTKSP [donatorzy: CKŻP, MKiS (dwie dodatkowe dotacje na wystawę), Solidarność, Społem, CG. Solidarność].

AŻIH (ŻTKSP: 361/III/a, 1948, 21 V) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/III/a uchwała Prezydium Rady Nadzorczej „Społem” z 21 maja 1948.

AŻIH (ŻTKSP: 361/III/a, 1948, V–VIII) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/III/a, bilanse za maj–sierpień 1948.

AŻIH (ŻTKSP: 361/III/a, 1948, V–VI) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/III/a, b, bilans za maj–czerwiec 1948.

AŻIH (ŻTKSP: 361/III/a, 1948, IV–VIII) = Zespół ŻIH, sygn. 361/III/a, sprawozdania kasowe kwiecień–sierpień 1948.

AŻIH (ŻTKSP: 361/III/b, 1948, 12 I) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/III/b, rozliczenie dotacji z 12 stycznia 1948.

AŻIH (ŻTKSP: 361/III/b, 1948, V–VI) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/III/b, bilans ŻTKSP dla MKiS za maj–czerwiec 1948.

AŻIH (ŻTKSP: 361/III/d, 1948, 14 V) = Zespół ŻIH, ŻTKSP, sygn. 361/III/d, zakup 4 obrazów S. Trachtera od Wiktora Ziółkowskiego, Lublin Rynek 2.

AŻIH (ŻTKSP: 361/III/d, 1948, 20 IX, 19 XI) = Zespół ŻIH, ŻTKSP, sygn. 361/III/d, pokwitowania (Krzysztof Henisz – 8 tys. za 4 cztery grafiki z cyklu *Getto 1942*).

BD –1949 rok

AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1949, 4 IV) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, list J. Sandla do sekcji plastycznej Żydowskiego Towarzystwa Kultury z 4 kwietnia 1949.

AŻIH (ŻTKSP: 361/I/f, 1949, 19 V) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I/f, list Z. Klimaszewskiej z 19 maja 1949.

AŻIH (ŻTKSP: 361/II/a, 1949, 28 I) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/II/a, skład Zarządu ŻTKSP z 28 stycznia 1949.

AŻIH (ŻTKSP: 361/III/a, 1949, I) = Zespół ŻTKSP, sygn. 361/III/a, preliminarz budżetowy ŻTKSP na rok 1949.

Jewish Artistic Background in Warsaw in the years 1945–1949

(summary)

Before the outbreak of World War II, Poland had a Jewish population of nearly 3,5 million, the most numerous in Europe. The largest Jewish community (around 370 000 people) was in Warsaw, being a centre of cultural life for other communities across the country. Over 250 socio-cultural institutions were active there. The city was also the largest centre of Jewish art, with a hundred artist gathered around the Jewish Society for the Promotion of Fine Arts (JSPFA), created in 1923. The outbreak of the war and the years of occupation put an end of the Jewish community. In the first years after the war, due to almost complete destruction of the community's cultural and material heritage, the reconstruction process was extremely difficult, but, as it turned out, possible. As early as 1945, with the influx of repatriates from the Soviet Union, the process of restoration began, through the agency of the Central Committee of Polish Jews (CCPJ), whose responsibilities included building anew all aspects of social, economic, cultural, and even family life.

The renewal of artistic life was possible only at the end of 1946 thanks to the Warsaw – based Jewish Society for the Promotion of Fine Arts, re-created by Joseph Sandel – a pre-war historian of art and organizer of Jewish artistic life.

The Society successfully worked on saving the cultural heritage with a view to establishing a Jewish Museum in Warsaw; it also organized the artistic milieu and its activities. Exhibitions, art competitions and lectures were held; critical articles were published in the press. Among the most important achievements of the Society was organizing a celebration of the fifth anniversary of the Ghetto

Uprising. Thanks to those the Society's initiatives we can better understand trends of the post-war Jewish art and its situation in the new Polish reality. In September 1949, by virtue of CCPJ resolution, the JSPFA was terminated, and its descendant, the Art Gallery, was incorporated into the Jewish Historical Institute (founded in 1947) becoming the core of its current collection.